

Abbâsîler'den Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi

Fatih Yahya Ayaz*

The Institution of the Vizierate: From the Abbasids to the States Founded in Egypt

It is generally accepted that the vizierate emerged as a well-organised institution in the Abbasid period. This institution emerged in the early Abbasid era, was developed over time and became one of the keystones of the administration. The institution of vizierate in general played an essential role during the Abbasid rule, which lasted approximately five centuries. This institution had a great influence on the organisations of the Muslim states founded in this period; the states founded in Egypt, for example, the Tulunids, Ikhshidis, Fatimids, Ayyubids and Mamluks, took the Abbasid vizierate as an example for their own vizierates. This study aims to examine the vizierates of these states as a whole to establish the relationships between them and the Abbasid tradition.

Key words: Vizierate, Abbasids, Egypt, Tulunids, Ikhshidis, Fatimids, Ayyubids, Mamluks.

İslâm dünyasında vezirliğin tam teşkilatlı bir müessese haline gelmesinin Abbâsîler (750-1258) döneminde gerçekleştiği genellikle kabul edilen bir görüştür. Abbâsîler'in ilk dönemlerinde teşkilatlanmaya başlayan bu müessese zamanla daha da geliştirilerek idarenin temel taşlarından biri olmuştur. Özellikle ilk dönemlerde son derece nüfuz sahibi ve geniş yetkilerle mücehhez vezirler idarî, askerî, iktisadî ve hukukî alanlarda halifeler adına devleti yönetme imkânı bulmuşlardır. Bu doğrultuda vezirlik müessesesi de büyük bir gelişme göstermiş, merkezde ve diğer bölgelerde teşkilatlanmasını tamamlayarak devleti idare eden en üst kurum haline gelmiştir.

Türk komutanların idarede etkin oldukları Sâmerî döneminde (836-892) ve daha sonra Abbâsî Devleti'nin Büveyhîler (932-1062) ile Büyük Selçuklular'ın (1038-1157) nüfuzları altına girdiği zaman dilimlerinde

* Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı.

Abbâsî vezirleri ve vezirlik müessesesi etkinliğini kaybetmiştir. Bu dönemlerde zaman zaman geçici etkinlik devreleri söz konusu idiye de genellikle ikinci planda kalan Abbâsî vezirliği, devletin son bir asrında yeniden nüfuz kazanmıştır.

Abbâsîler'in hüküm sürdüğü yaklaşık beş asırlık zaman diliminde genelde önemli bir konuma sahip olan vezirlik müessesesi, bu süreçte kurulan birçok müslüman devletin teşkilatına da tesir etmiş, bu devletlerdeki vezirlik, umumiyetle Abbâsî vezâreti örneğinden hareketle teşkil edilmiştir. Abbâsîler zamanında Mısır'a hâkim olan Tolunoğulları (868-905), İhşidîler (935-969), Fâtımîler (909-1171), Eyyûbîler (1171-1462) ve Memlûkler (1250-1517) -hepsi aynı ölçüde olmasa da- bu tarihî pratiği takip etmişlerdir. Bizi bu çalışmayı yapmaya sevk eden de söz konusu tarihî uygulamanın bir bütün olarak ortaya konulmasının faydalı olacağı kanaatidir.

Biz bu araştırmada* Abbâsî vezirliğini merkeze alarak hem bu devletteki hem de Mısır'da kurulan devletlerdeki vezirlik müessesesinin bir panoramasını çizmeye çalışacağız. Bunu yaparken de teorik ve çok genel ifadeler kullanmak yerine, örneklerden hareketle uygulamayı ortaya koymaya gayret edeceğiz. Amacımız bunun daha sonraki derinlemesine araştırmalar için bir ön çalışma vazifesi görmesidir.

İslâm Dünyasında Vezirliğin Ortaya Çıkışı ve Vezir Kelimesinin Kökeni

İslâm dünyasında vezâret müessesesinin ortaya çıkışıyla alâkalı olarak temelde iki görüşten bahsedilebilir. Birinci görüşe göre vezirlik, Araplar'ın kabilevî idare geleneklerinin devamı olarak ortaya çıkmış olup Abbâsîler zamanında müessese şeklini almıştır ve vezir kelimesi de Arapça kökenlidir. İkinci görüşe göre ise müessesenin orijini Sâsânîler'e (226-651) dayanmakta, vezir kelimesi de Farsça bir kökenden gelmektedir. Daha sonra inceleyeceğimiz bu görüşlerde müessesenin orijini ile vezir kelimesinin kökeni arasında bir paralellik kurulduğu görülmektedir. Bu bakımdan öncelikle vezir kelimesinin kökeniyle ilgili mevcut bilgilere ve bunlar üzerindeki tartışmalara, daha sonra müessesenin orijiniyle alâkalı mâlûmat ve görüşlere temas etmek uygun olacaktır.

Erken dönem sözlükleri ve müessese tarihleriyle ilgili kaynaklarda “vezîr” kelimesinin Arapça üç farklı kökten gelmiş olabileceği ifade edilmektedir:

* Bu çalışma *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, “Vezir” maddesinin tarafımızdan kaleme alınan ilgili kısımlarının genişletilmiş şeklidir.

Buna göre vezir, sığınılacak yer manasındaki “vezer” veya ağır yük, günah, sorumluluk gibi anlamlara gelen “vizr” ya da güç, kuvvet ve dayanak anlamlarını taşıyan “ezr” kökünden türemiştir.¹ Müessesenin orijini hususunda yukarıda işaret edilen ikinci görüşün sahibi olan bazı araştırmacılar vezirlik müessesesinin Sâsânî devlet teşkilatından alındığı kanaatine dayanarak aslında vezir kelimesinin Farsça olduğunu (vicira: hükmetmek, karar vermek; viçir: hüküm, karar) ve daha sonra Arapça'ya geçtiğini ileri sürmektedirler.² Sourdel ve Goitein'in başını çektiği bazı araştırmacılar ise vezir kelimesinin Abbâsîlerden önce de bilindiğine dair delillerle bu görüşe karşı çıkmakta ve Arapça kökenli olduğunu iddia etmektedirler. Bu araştırmacılar görüşlerini, kelimenin Kur'ân-ı Kerîm (Tâhâ 20/29; el-Furkân 25/35), hadisler (Ebû Dâvûd, “Harâc”, 4, nr. 2932) ve birçok şiirde açık bir şekilde kullanıldığını, Hz. Ebû Bekir, Ziyâd b. Ebîh (ö. 53/673) ve Muhtâr es-Sekafi (ö. 67/687) gibi bazı şahıslara da vezir unvanı verildiğini ifade ederek delillendirmektedirler.³ Şiirlerde bu kelimenin geçmesi, bahsi geçen kimselere vezir denmesi gibi deliller, bunları nakleden müelliflerin kendi dönemlerinde mevcut olanı daha önceye taşımış olabilecekleri ihtimaliyle zayıf görülebilir. Ancak vezir kelimesinin Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerde açıkça zikredilmiş olması, bu sözcüğün Araplar arasında çok önceden beri biliniyor olduğunu ortaya koyar mahiyettedir. Dolayısıyla vezir kelimesinin Arapça kökenli olduğunu söyleyen araştırmacıların görüşü hem bu bakımdan hem de daha önce ifade edilen erken dönem sözlük ve müessese tarihi kaynaklarının yaklaşımından hareketle tercihe şayandır. Bu noktada şuna da işaret edilmelidir ki, Yûzbekî

- 1 Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, haz. Riyâd Zeki Kâsım (I-IV, Beyrut: Dârü'l-ma'rîfe, 2001), IV, 3883; İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh*, haz. Halîl Me'mûn Şîhâ (Beyrut, Dârü'l-ma'rîfe, 2008), s. 1136; Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverdi, *Kavâninü'l-vizâre*, haz. Fuâd Abdülmün'im Ahmed – M. Süleyman Dâvûd (İskenderiye: Müessesetü şebâbi'l-câmia, 1978) s. 61-62; Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb* (I-XVIII, Kahire: Vizâretü's-sekâfe ve'l-irşâd, ts.), VI, 93; Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fi sinâati'l-inşâ* (I-XV, Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-âmme, 1963), V, 448; krş. Mûsâ b. Hasan el-Mevsilî, *el-Bürdü'l-müveşşâ fi sinâati'l-inşâ*, haz. Afâf Seyyid Sabra (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1990), s. 57.
- 2 “Vezîr”, *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, XIII, 309, 310; bu araştırmacılar için ayrıca bk. Dominique Sourdel, *Le Vizirat Abbâsîde* (Damas: Institut Français de Damas, 1959), s. 42 vd.; S. D. Goitein, *Studies in Islamic History and Institutions* (Leiden: E. J. Brill, 1968), s. 168 vd.; Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm* (I-III, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, 1997), I, 183.
- 3 Sourdel, *Le Vizirat*, s. 50 vd.; Goitein, *Studies*, s. 172-73, 194-96; Tefvik Sultan el-Yûzbekî, *el-vezâre: Neşetühâ ve tetavvürühâ fi'd-devleti'l-Abbâsiyye* (Bağdat: Matbaatü'l-irşâd, 1970), s. 18 vd.; İbrâhim Selmân el-Kürevî, *Nizâmü'l-vizâre fi'l-asri'l-Abbâsiyyi'l-evvel* (İskenderiye: Müessesetü şebâbi'l-câmia, 1989), s. 14 vd.

ve ondan aktardığı anlaşılan Hamdi Alaslan, Kalkaşendî'den (ö. 821/1418) nakille kelimenin güç ve şiddet mânasındaki Farsça “zûr”dan türediği ve sonradan Arapçalaştırıldığı şeklinde bir görüşten bahsetmişlerse de⁴ söz konusu bilgiye ilgili kaynakta tesadüf edilmemiştir.

Vezir kelimesinin kökeniyle ilgili tartışmalar, daha önce işaret edildiği gibi, müessesenin orijini hususunda da söz konusudur. Müessese tarihleriyle ilgili kaynaklarda tespit edilebildiği kadarıyla müessesenin orijini hakkında doğrudan bir bilgiye yer verilmemiştir. Ancak bu noktada İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) vezirlik müessesesinin ortaya çıkışıyla ilgili bazı tespitleri de zikredilmelidir. Tarihçi, İslâm'dan önceki dönemde hükümdarların en büyük yardımcılarının vezirler olduğunu, İslâm'ın gelmesi ve yönetimin hilâfete dönüşmesiyle bu ve benzeri makamların ortadan kalktığını ifade etmekte, ancak halife de olsa, devlet başkanının görüşlerine başvurma anlamında yardımcılara ihtiyaç duyduğuna işaret etmektedir. Hz. Ebû Bekir'in Hz. Peygamber nezdindeki konumunu bu bağlamda değerlendiren İbn Haldûn, Sâsânî, Bizans (330-1453) ve Habeş hükümdarlarının yönetim şeklini bilen Araplar'ın Hz. Ebû Bekir'i vezir olarak nitelendirdiklerini⁵ söylemektedir. Hilâfetin hükümdarlığa dönüşmesiyle vezirlik ve diğer görevlerin yeniden ortaya çıkmaya başladığını ifade eden tarihçi, bu gelişmenin devletin ihtiyaçlarının artmasının bir sonucu olduğuna işaret etmektedir.⁶

Araştırmacıların büyük bir kısmı hilâfetin Emevîler'den (661-750) Abbâsîler'e geçmesiyle birlikte devlet teşkilatlanmasının tamamında İran tesisinin öne çıktığını dikkate alarak bu müessesenin Sâsânî kökenli olduğu kanaatini taşımaktadır.⁷ Bazı araştırmacılara göre, İslâm devletlerindeki tefvîz veziri veya veziriâzamın konumu ile Sâsânîler'deki hükümdarın mührünü

4 Yûzbekî, *el-Vezâre*, s. 16; Hamdi Alaslan, “İslâm Devletlerinde Vezirlik Müessesesine Genel Bir Bakış”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 98 (1995), s. 2.

5 Hz. Ebû Bekir'in Hz. Peygamber'in veziri olarak nitelendirildiğine dair bazı hadislerden de bahsedilmektedir. bk. Celâleddin es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, haz. Mahmûd Riyâd el-Halebî (Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1996), s. 50; Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *Hz. Peygamber'in Yönetimi: et-Terâtibu'l-idâriyye*, çev. Ahmet Özel (I-II, İstanbul: İz Yayıncılık, 2003), I, 148-51.

6 *el-İber*, haz. Halîl Şehhâde (I-VIII, Beyrut: Dârü'l-fikr, 2001), I, 295-96.

7 Corcî Zeydân, *Târihu't-temeddüni'l-İslâmî*, haz. Hüseyin Mûnis (I-V, Beyrut-Kahire: Mektebetü'l-hayât, ts.), I, 151; W. Montgomery Watt, *Islamic Political Thought* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1968), s. 80; Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ (I-II, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), I, 452, 490; Hasan İbrahim Hasan-Ali İbrahim Hasan, *en-Nüzümü'l-İslâmîyye* (Kahire: Mektebetü'n-nehdati'l-Mısriyye, ts.), s. 113, 114; Kürevî, *Nizâmü'l-vizâre*, s. 28; M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2004), s. 56; bu görüşü destekleyen diğer müellifler için bk. Goitein, *Studies*, s. 168.

taşıyan “wazurg-framâahâr” adındaki mutlak vekilin konumu, tamamiyle aynıdır.⁸

Goitein, vezir kelimesinin Arapça kökenli olduğu iddiasını müessesenin orijini için de sürdürerek vezirliğin Arap kabile geleneğinin bir uzantısı kabul edilebileceğini ileri sürmektedir. Bu noktada, vezirliğin daha sonra bir müessese olarak alacağı şeklin temellerini atan Abbâsî halifesi Mansûr'un (754-775) faaliyetlerini de örnek göstermektedir. Mansûr'un, Arap geleneğinde olduğu gibi, veliâht oğlunu yetiştirmek ve işlerini yürütmek üzere bu veliâhtın halife olmasından sonra vezirlik görevine de getirilecek olan tecrübeli bir adamını görevlendirdiğini belirten araştırmacı, Mansûr'un haleflerinin de aynı uygulamayı sürdürdüğüne işaret ederek müessesenin gelişiminde söz konusu uygulamanın devam ettirilmesinin önemli rol oynadığını ifade etmektedir. Diğer taraftan Goitein, müessesenin Sâsânî orijinli olduğunu reddediyor olmasının, bazı açılardan İrânî izler taşıdığı ihtimalini yok saymak anlamına gelmediğini de eklemektedir. Ancak bu izlerin -kendisinin iddiasını ispat için yaptığı gibi- teferruatlı bir şekilde araştırılarak ortaya konulması gerektiğinin altını çizmektedir.⁹ Sourdell de özellikle Arap geleneği hususunda Goitein'in iddiasına benzer görüşler serdetmekle birlikte, ilk Abbâsî vezirlerinin İrân kökenli olmasından hareketle, vezirlik müessesesinin Sâsânî tesirinde şekillendiğini daha fazla vurgulamaktadır. Araştırmacı, bunun basit bir şekilde Sâsânî idare geleneğini taklit olmadığını ifade etmekte, dolayısıyla bu durumun Abbâsîlerin aynı idarî ihtiyaçlar için benzer bir kurumsal yapıyla çare bulma arayışı olarak değerlendirilebileceğini söylemektedir.¹⁰

Esasen tartışma, Araplar'ın önceden beri bildikleri “yardımcı” mânasındaki vezir ile Abbâsîler'le birlikte başlayan kurumsal bir yapının temsilcisi konumundaki kâtip sınıfından gelen ve “temsilci” veya “vekil” olarak nitelendirilen vezirin aynı olup olmadıkları, bir başka ifadeyle bu ikincisinin daha önceki vezirin devamı kabul edilip edilmeyeceği hususundadır. Bu noktada Dûrî'nin ilk Abbâsî veziri Ebû Seleme el-Hallâl'ın (ö. 132/750) üstlendiği vazifelerin son Emevî kâtipi Abdülhamid el-Kâtip (ö. 132/750) ile benzer olduğu, bu bakımdan Abbâsîler'in özü itibarıyla yeni bir müessese ihdas etmedikleri şeklindeki iddiasına dikkat çekilmelidir. Mes'ûdî'nin (ö. 345/956), “Abbâsîler kâtipi vezir

8 Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 56; “Vezîr”, *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, XIII, 310.

9 *Studies*, s. 191-93.

10 *Le Vizirat*, s. 59 vd.; ayrıca bk. R. A. Kimber, “The Early Abbasid Vizierate”, *Journal of Semitic Studies*, 37/1 (1992), s. 66.

olarak isimlendirmeyi tercih etmişti” ifadesinin¹¹ bunu teyit ettiğini belirten Dûrî, Fârisî unsurun da katkısıyla zaman içerisinde son halini alan ve Abbâsî idarî yapısının temel taşlarından olan vezirlik müessesesinin teşekkül ettiğini ilâve etmektedir.¹² Kaynaklarda Dûrî'nin bu görüşünü teyit eder mahiyette bazı kayıtlara da rastlanmaktadır. Meselâ Ceşyârî'nin (ö. 331/742) *el-Vüzerâ ve'l-küttâb*'da Abbâsî vezirlerini anlatmadan evvel giriş mahiyetinde kaleme aldığı kısımda önce, kâtiplik konusunu ele alarak İslâm öncesi ve sonrası bu kurumun gelişiminden bahsetmesi, son Emevî halifesi II. Mervan'ın (744-750) kâtibi Abdülhamid el-Kâtibî vezir olarak nitelendiren bir rivayete yer vermesi burada zikredilmelidir.¹³ Yine, Mes'ûdî'nin, vezir kelimesinin yardımlaşma mânasına gelen bir kökten türediğine işaret ederek halifelik makamının buna ihtiyaç duymayacak kadar ulu olduğunu söyleyen Emevîler'in, kâtiplerine vezir unvanı vermekten kaçındıklarına dair nakli¹⁴ bu kayıtlardandır. Daha önce zikredilen İbn Haldûn'un Abbâsîler döneminde klasik şeklini almakla birlikte, vezirlik müessesesinin Emevîler'de de mevcut olduğuna dair tespitleri¹⁵ bu tür örnekler arasında zikredilmelidir. Ayrıca Dûrî'nin iddiasının kısmen Sourdel'in kanaatiyle örtüştüğüne de işaret etmek gerekir.

Sonuç itibariyle, vezirlik müessesesinin Sâsânî etkisiyle veya Arap kabile geleneğinden ilham alınarak teşkil edildiğini ileri süren araştırmacıların ortaya koydukları deliller kesin bir yargıya varmak için yeterli gözükmemektedir. Ancak Sourdel'in bu konuda söz konusu kurumun Sâsânî idare geleneğinin basit bir taklidi olmadığı ve Abbâsîler'in aynı idarî ihtiyaçlara karşı benzer bir kurumsal yapıyla çare bulma arayışının sonucu olarak vezirliği teşkil ettikleri şeklindeki değerlendirmesi bizce tercihe şayandır. Kanaatimize göre bu müesseseye tarihî bir köken arama çabasının yanı sıra, onun gerçek anlamda Abbâsîler döneminde ortaya çıkışının sebep veya sebepleri üzerinde de düşünülmelidir. İbn Haldûn'un hilâfetin hükümdarlığa dönüşmesiyle vezirlik ve diğer görevlerin yeniden ortaya çıkmaya başladığına dair tespiti bu neviden kabul edilebilir. Ancak biz, İbn Haldûn'un değerlendirmelerinin aksine bu kurumun ortaya çıkışında Abbâsîler döneminde hilâfetin daha fazla dinî bir mahiyete büründürülmesinin de¹⁶ etkili olduğunu düşünüyoruz.

11 *et-Tenbih ve'l-işrâf*, haz. M. J. de Goeje (Leiden: E. J. Brill, 1893), s. 340.

12 *el-Asru'l-Abbâsiyyü'l-evvel* (Beyrut: Dârü't-talîa, 1997), s. 51-52.

13 *el-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, haz. Mustafa es-Sekkâ v.dğr. (Kahire: Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1980), s. 1-86; rivayet için ayrıca bk. s. 83.

14 *et-Tenbih*, s. 339.

15 *el-İber*, I, 296-97; krş. Celâleddin es-Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara* (I-II, Kahire: Matbaatü'l-mevsûât, ts.), II, 125.

16 Abbâsîler döneminde hilâfet müessesesinin Emevîler'e nispetle daha fazla dinî bir mahiyet kazanması meselesi, üzerinde durulması ve ayrı bir çalışmada ele alınması

Abbâsî Devleti'nin kuruluşundan itibaren şekillenmeye başlayan ve daha sonra diğer devletlere örneklik teşkil edecek kadar gelişen vezirlik müessesesi kavramsal bir çerçeveye de oturmuş, vezir kelimesi ıstılahî bir anlam kazanmıştır. Buna göre vezir, vezirlik müessesesinin başında bulunan, halife veya sultanın hemen hemen bütün işlerini yüklenen ve hükümdarlıkla ilgili meselelerde görüş ve idaresi ile ona yardımcı olan kimseye verilen isimdir.¹⁷ En yüksek devlet memuru konumunda olan vezir, aynı zamanda icraî, teşriî ve kazaî salâhiyetleri kayıtsız ve şartsız elinde bulundurarak hükümdarın vekili sıfatı ile devletin bütün işlerini sevk ve idare eden kimsedir.¹⁸ Devlet idare teşkilatında halifelik veya sultanlıktan sonraki en yüksek makamın sahibi konumundaki vezirin, Memlûkler zamanında olduğu gibi bazı dönemler hariç tutulacak olursa, genelde bu statüsünü muhafaza ettiğini söylemek mümkündür.¹⁹

Vezerlik Müessesesinin Tarihi Gelişimi

Abbâsîler dönemine kadar tam teşkilatlı bir müessesenin başı konumunda olan ve vezir unvanını taşıyan bir kimsenin bulunmadığı, genel kabul gören bir düşüncedir. Ancak bu süreçte devleti idare eden kimseye yardımcı konumunda olan kişilerin varlığına rastlamak daima mümkündür. Meselâ Hz. Peygamber'in sürekli olarak özel ve genel işlerinde sahabe ile istişareyi prensip haline getirdiği bilinmektedir. Hatta bu istişareler esnasında öncelik verdiği ve bazen de görüşü doğrultusunda kararlar aldığı Hz. Ebû Bekir, vezir olarak isimlendirilmekteydi. Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti sırasında Hz. Ömer, Hz. Ömer'in halifeliği döneminde de Hz. Osman ve Hz. Ali bu konumda kabul edilmekteydi.²⁰ Emevîler döneminde her ne kadar halifeler devlet işlerinde görüşlerine başvuracakları ve idarede kendilerine yardımcı olacak "kâtip" unvanlı görevliler tayin etmişlerse de, bunlara resmî anlamda vezir ismini vermekten kaçınılmışlardı.²¹ Bununla birlikte Emevîler döneminde

gereken bir konudur. Bununla birlikte konuyla alakalı fikir edinmek bakımından şu çalışmalara bakılabilir: Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 34, 38; Casim Avcı, "Hilâfet", *a.g.e.*, XVII, 543.

17 Âsım Efendi, *Kâmus Tercümesi* (I-IV, İstanbul, 1304-1305), II, 142.

18 "Vezer", *İA*, XIII, 309; Ziya Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1991), s. 70.

19 Bk. İsmail Yiğit, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi: Memlûkler* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1991), s. 188; Fatih Yahya Ayaz, *Memlûkler Döneminde Vezerlik* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2009), s. 26.

20 İbn Haldûn, *el-İber*, I, 295.

21 Bk. Mes'ûdî, *et-Tenbih*, s. 339; ayrıca bk. Yüzbekî, *el-Vezâre*, s. 23.

bazı kimselerin vezir lakabıyla anıldıklarını belirtmek gerekir.²² Muâviye b. Ebû Süfyân (661-680) döneminde Ziyâd b. Ebîh, Abdülmelik b. Mervân (685-705) döneminde Ravh b. Zinbâ' el-Cüzâmî bu lakapla anılan kimseler arasındaydı.²³

Abbâsiler dönemine kadar geçen süreçte bu kâtiplerin veya halifenin danışmanı (müşîr) konumundaki kimselerin mevcudiyeti, bilinen anlamıyla müesses bir vezirliğin ortaya çıkmasını sağlayamamıştır. Bundan dolayı genel kanaat olarak bu müessesenin İslâm tarihinde bilinen haliyle ilk defa Abbâsiler döneminde ortaya çıktığı ifade edilmektedir.²⁴ İbnü't-Tıktakâ (ö. 709/1309) vezirliğin gerçek mânada, usul ve kaideleri belirlenmiş olarak Abbâsiler döneminde ortaya çıktığını ve ilk defa bu hanedan zamanında vezire “vezir” dendiğini belirtmektedir.²⁵ Başka kaynaklarda da birinci Abbâsî Halifesi Seffâh'a (750-754) vezirlik yapmış olan Ebû Seleme el-Hallâl, İslâm tarihinde bu lakabı taşıyan ilk kişi olarak nitelendirilmektedir.²⁶ Diğer taraftan erken döneme ait kaynaklardan, meselâ Ebû Hanîfe ed-Dîneverî (ö. 282/895), Ebû Seleme el-Hallâl'ı bilinen mânasıyla Seffâh'ın veziri ve bütün devlet işlerini tevdi ettiği kişi olarak gösterirken,²⁷ Ya'kübî (ö. 292/905) ve Taberî (ö. 310/923) buna işaret etmeksizin onu sadece “Vezîrü Âl-i Muhammed” şeklinde nitelendirirler.²⁸

Vezirlik müessesesinin gelişmesinin ve vezirlerin sadece etkili bir danışman konumundan çıkarak hakiki mânada yetki sahibi ve teşkilatı yerleşmiş

22 Bk. Süyûtî, *Hüsni'l-muhâdara*, II, 125; Sourdel, *Le Vizirat*, s. 53-55; Goitein, *Studies*, s. 170-71.

23 Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit v.dğr. (I-VI, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1991-92), II, 137.

24 Hasan İbrahim Hasan – Ali İbrahim Hasan, *en-Nüzümü'l-İslâmiyye*, s. 115; Ziyâuddin Rayyîs, *İslâm'da Siyasî Düşünce Tarihi*, çev. İbrahim Sarmış (İstanbul: Nehir Yayınları, 1995), s. 241; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, III, 71; “Vezîr”, *İA*, XIII, 310.

25 *el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), s. 153; ayrıca bk. Yûzbekî, *el-Vezâre*, s. 24.

26 Mes'ûdî, *Mürûci'z-zeheb*, haz. Charles Pellat (I-VII, Beyrut: Menşûrâtü'l-Câmiati'l-Lübnâniyye, 1966-79), IV, 115; a.mlf., *et-Tenbih*, s. 339; Muhammed b. Selâme el-Kudâî, *Târihu'l-Kudâi: Kitâbu Uyûni'l-maârif ve fününi ahbârî'l-halâif*, haz. Cemil Abdullah M. el-Misrî (Mekke: Câmiatü Ümmi'l-kurâ, 1995), s. 394; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, haz. İhsan Abbas (I-VIII, Beyrut: Dâru Sâdır, 1978), II, 195.

27 *el-Ahbârü't-tivâl*, haz. Abdülmün'im Âmir (Kahire: Vizâretü's-sekâfe ve'l-irşâdi'l-kavmî, 1960), s. 370.

28 Ahmed b. İshak el-Ya'kübî, *Târihu'l-Ya'kübî* (I-II, Beyrut: Dâru Sâdır, 1995), II, 352-53; İbn Cerîr et-Taberî, *Târihu'r-rusül ve'l-mülûk*, haz. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (I-XI, Beyrut: Dâru Süveydân, ts.), VII, 450; bu konudaki tartışmalar için ayrıca bk. Kimber, “The Early Abbasid Vizierate”, s. 68 vd.

ayrı bir kurumun başındaki kişiler haline gelmelerinin Halife Mehdî (775-785) zamanında gerçekleştiği görülmektedir.²⁹ Nitekim Taberî, ilk defa Halife Mehdî zamanında ayrı bir görevli olarak vezirden bahsetmeye başlar.³⁰ İlk iki halife Seffâh ve Mansûr dönemlerinde bu göreve getirilmiş olan kimse-lerin –biri hariç– çeşitli sebeplerle ölüm cezasına çarptırılmış olmaları, özellikle Mansûr'un idareyi tam mânasıyla kendi kontrolünde tutmak istemesi³¹ bu müessesenin başlangıçtaki gelişimini engelleyen önemli etkenler olarak kabul edilebilir. Bununla birlikte, Goitein'in ifade ettiği gibi, müessesenin sonradan alacağı şekille ilgili ilk adımların özellikle Halife Mansûr tarafından atılmış olması da ilgi çekicidir. İlk iki halifenin ardından siyasi ve idari istikrarın büyük ölçüde sağlanmasıyla Halife Mehdî ve ondan sonra gelen ilk dönem Abbâsî halifeleri, devlet idaresi ve yönetimiyle ilgili bütün işleri vezirlere havale etmekten çekinmemişlerdir.³² Cehşiyârî'nin, Hârûnürreşid'in (786-809) veziri Yahya b. Halid el-Bermekî (ö. 190/805) hakkında aktardıklarından, ilk dönem vezirlerinin çok geniş yetkilere sahip olduğu anlaşıl-maktadır. Halife adına devletin yönetimi, valilerin tayin ve azilleri, vergilerin tarh ve toplanması, devlet gelirlerinin denetimi, Dîvânü'r-Resâil'in idaresi, sivil ve askerî bürokrasinin sevk ve yönetimi, hatta öğütleri ile halifeye yol gösterme,³³ bu dönem vezirlerinin sahip olduğu nüfuz ve geniş yetkileri ortaya koymaktadır. Ancak başta Yahya olmak üzere Bermekîler bu nüfuz ve yetkilerine rağmen yönetimi tekellerinde tutma gayretleri ve büyük bir servete sahip olmaları gibi tepki çeken icraatlarının yanı sıra, Şii oldukları ve siyasi bir darbe planladıkları gibi bazı suçlamalara maruz kalmaları sebebiyle ağır bir şekilde cezalandırılmışlardır.³⁴ Bu dönemde, vezirlerin çoğunun devletin kuruluşuna büyük katkıları olan Fars asıllı kimselerden seçildiği de ayrıca belirtilmelidir.³⁵

29 İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 181; Yüzbekî, *el-Vezâre*, s. 54; Kürevî, *Nizâmü'l-vizâre*, s. 67; M. Q. Zaman, "Wazîr", *El²* (İng.), XI, 185; ayrıca bk. Sourdell, *Le Vizirat*, s. 114; Goitein, *Studies*, s. 181, 182.

30 *Târih*, VIII, 136, 156 vd.; ayrıca bk. Goitein, *Studies*, s. 181-82.

31 İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 155-56, 174 vd.

32 Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, III, 71.

33 *el-Vüzerâ*, s. 177.

34 Bk. Sourdell, *Le Vizirat*, s. 106 vd.; Yüzbekî, *el-Vezâre*, s. 69 vd.; Kürevî, *Nizâmü'l-vizâre*, s. 104 vd.; Zaman, "Wazîr", XI, 185; Hakkı Dursun Yıldız, "Bermekîler", *DİA*, V, 518-19.

35 Yüzbekî, *el-Vezâre*, s. 26-32; Kürevî, *Nizâmü'l-vizâre*, s. 28; Zeydân, *Târihu't-temeddüni'l-İslâmî*, I, 152; Mehmet Aykaç, "Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Divânlar: 132-232/750-847" (doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997), s. 21.

Halife Mansûr zamanından başlanarak orduda istihdam edilen Türkler, Abbâsîler’de ilk dönemin sonu sayılan 232 (847) yılından itibaren komutan ve yönetici sıfatıyla idarede söz sahibi olmuşlar, bundan sonra vezirlerin nüfuz ve yetkileri azalmaya başlamıştır.³⁶ Ancak bu durum uzun sürmemiş, III. (IX.) asrın sonlarından itibaren vezirler öncesine nispetle, daha sınırlı da olsa, yeniden güç kazanmaya başlamışlardır.³⁷ Vezirliğin tekrar önem kazanmasında bu dönemde yönetim bakımından zayıf olan halifelerin iş başına geçmesinin de önemli rolü vardır. Söz konusu dönemde Benî Furât ve Benî Cerrâh aileleri arasında bu makamı ele geçirebilmek için büyük bir mücadele yaşanıyordu. Bu ailelerden biri vezirlik makamını ele geçirdiğinde, diğer aileden olan sâbık veziri mal müsaderesine tâbi tutuyordu. Bu mücadeleler, harcamaların artmasına mukabil gelirlerin azalması ve idarî bürokrasideki genel bozulma sadece devletin değil, vezirliğin de gerilemesini beraberinde getirmiştir. 324 (936) yılında emîrül-ümerâlık³⁸ müessesesinin ortaya çıkışı ile birlikte vezirlerin bu geçici parlak dönemi sona ermiştir.³⁹ Zira emîrül-ümerâ, rütbece vezirin üstüne çıkarılmış ve vezâret makamı ikinci plana itilmiştir.⁴⁰

Emîrül-ümerâlık müessesesinin ihdasından sonra vezirlerin görevlerinin tamamı, veziri tayin ve azletme yetkisi de kendisine bırakılmış olan emîrül-ümerâya verildi.⁴¹ Vezirlik, vezâret alâmetleri olan siyah elbiseyi giyip kılıç ve kuşak takınarak hilâfet sarayındaki merasimlere katılmaktan ibaret bir görev haline geldi.⁴² İbnü’t-Tıktakâ, bu değişime işaret ederek bundan sonra Abbâsîler’de vezirliğin hiçbir öneminin kalmadığını, hatta halifenin de devreden çıktığını ifade etmektedir.⁴³ Söz konusu gelişmenin ardından 334 (946) yılından 447 (1055) yılına kadar Büveyhîler’in, 447’den 530 (1136)

36 Kürevî, *Nizâmü’l-vizâre*, s. 215-16; ayrıca bk. Sourdel, *Le Vizirat*, s. 245 vd.; Yûzbekî, *el-Vezâre*, s. 126 vd.; Zaman, “Wazir”, XI, 186.

37 Sourdel, *Le Vizirat*, s. 357; Yûzbekî, *el-Vezâre*, s. 164; Zaman, “Wazir”, XI, 186.

38 Bk. Hakkı Dursun Yıldız, “Emîrül-ümerâ”, *DİA*, XI, 158-59.

39 Zaman, “Wazir”, XI, 186; krş. Yûzbekî, *el-Vezâre*, s. 164-94.

40 Bk. Ahmed b. Muhammed İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-ümem ve teâkıbü’l-himem*, haz. Ebü’l-Kâsım Emâmî (I-VIII, Tahran: Dâru Sûrûş, 2001), V, 443, 444; Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedânî, *Tekmiletü Târihi’t-Taberî*, haz. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrahim (Taberî, *Târih*, XI içinde), s. 304.

41 Yûzbekî, *el-Vezâre*, s. 194; ayrıca bk. Zaman, “Wazir”, XI, 186; Yıldız, “Emîrül-ümerâ”, XI, 158.

42 İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-ümem*, V, 444; Hemedânî, *Tekmile*, s. 304; Yûzbekî, *el-Vezâre*, s. 194; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, IV, 182-84.

43 *el-Fahrî*, s. 282; ayrıca bk. Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, çev. Salih Şaban (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000), s. 116.

yılına kadar ise Büyük Selçuklular'ın nüfuzu altında kalan Abbâsî Devleti'nde, bu iki hâkim gücün vezirlerinin idarede büyük bir yetkiye sahip oldukları görülmektedir.⁴⁴ Büveyhî ve Selçuklu nüfuz dönemlerinin ardından VI. (XII.) asırda Abbâsî hilâfetine belirli bölgelerde otoritesini yeniden tesis etmesiyle birlikte Abbâsî vezirliği de güç kazanmış, bazı etkili vezirler ortaya çıkmıştır.⁴⁵ Muktefi-Liemrillâh'ın (1136-1160) vezirlerinden Avnüddin Ebü'l-Muzaffer İbn Hübeyre (ö. 560/1165),⁴⁶ Müstazî-Biemrillâh'ın (1170-1180) vezirlerinden Adudüddin Ebü'l-Ferec İbn Reîsü'r-rüesâ (ö. 573/1178)⁴⁷ ve son Abbâsî veziri İbnü'l-Alkamî (ö. 656/1258)⁴⁸ bunlar arasında zikredilmelidir.

Mâverdi'nin (ö. 450/1058) tasnifine göre Abbâsîler'de tefvîz ve tenfîz olmak üzere iki çeşit vezirlik uygulaması bulunmaktaydı. Tam ve neredeyse sınırsız yetkilere sahip olan, halife adına devletin bütün işlerini yürüten birinci gruptaki vezirler, halifenin nâibi sıfatıyla hilâfet mührünü taşıyorlardı. Yetkileri kısıtlı olan tenfîz vezirleri ise yalnızca kendileri için belirlenen görev alanlarında söz sahibi idiler. Yetkileri yürütme ile sınırlı olup halifenin verdiği emirleri yerine getirmekten sorumluydular. Tefvîz veziri bir tane olurken, tenfîz vezirlerinin sayısı zamana ve işlere göre değişebiliyordu.⁴⁹

Abbâsîler döneminde vezirliğe tayin hususî bir merasimle yapılmakta ve bu göreve atanan kişi vezirlere has bazı alâmetleri taşımaktaydı.⁵⁰ Vezirliğe

44 Zaman, "Wazîr", XI, 186; geniş bilgi için ayrıca bk. Muhammed Müsfir ez-Zehrâni, *Nizâmü'l-vizâre fi'd-devleti'l-Abbâsiyye 334-590: Ahdânü'l-Büveyhî ve's-Selcûkî* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1986), s. 71 vd., 119 vd.; Hasan Müneymine, *Târihu'd-devleti'l-Büveyhiyye* (Beyrut: ed-Dârü'l-câmiyye, 1987), s. 223-39, 405-409; Vefâ Muhammed Ali, *el-Hilâfeti'l-Abbâsiyye fi ahdi tasalluti'l-Büveyhiyyîn* (İskenderiye: el-Mektebü'l-câmiyyi'l-hadis, 1991), s. 83-102.

45 Zaman, "Wazîr", XI, 186.

46 Bk. Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, haz. Muhammed-Mustafa Abdülkâdir Atâ (I-XVIII, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1992), XVIII, 166-70; Mehmet Aykaç, "İbn Hübeyre, Ebü'l-Muzaffer", *DİA*, XX, 82.

47 Bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 246-47; İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, haz. C. J. Tornberg (I-XIII, Beyrut: Dâru Sâdır, 1979), X, 88-89; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 319-21; "Adudüddin", *İA*, 1993, I, 143.

48 Bk. İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 337-39; Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehbî, *Siyeru a'lâmî'n-nübelâ*, haz. Şuayb el-Arnaût v.dğr. (I-XXIII, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1981-85), XXIII, 361-62; Abdülkerim Özeydî, "İbnü'l-Alkamî", *DİA*, XX, 483-84.

49 Bk. Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverdi, *el-Ahkâmü's-sultâniyye* (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1985), s. 25-32; Yüzbekî, *el-Vezâre*, s. 283-93; Rayyîs, *İslâm'da Siyasî Düşünce Tarihi*, s. 243-49; Mahmûd Hilmî, "el-Vizâre fi'd-devleti'l-İslâmîyye", *Mecelletü'l-Bahsi'l-ilmî ve't-türâsi'l-İslâmî*, 1 (1398/1978), s. 156-63.

50 Örnekler için bk. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân* (Haydarâbâd:

tayini kararlaştırılan kişiye halife tarafından bazı görevlilerle bir mektup gönderilirdi. Mektubu alan namzet, beraberinde kadılar ve inşâ kâtibi gibi ileri gelen görevlilerle saraya gider; halife tarafından kabul edildikten sonra cübbe, sarık, kılıç ve divitten mürekkep vezâret hil'at ve âlâmetlerini giymek ve almak üzere başka bir salona⁵¹ geçerdi. Bunun ardından tekrar halifenin huzuruna çıkardı. Saraydan ayrılırken kendisi için hazırlanan süslü bir ata biner, ileri gelen devlet adamlarıyla birlikte vezâret makamına giderdi. Burada kendisini karşılayanların ve beraberindeki görevlilerin huzurunda tayin yazısı okunur ve vezir böylece göreve başlamış olurdu.⁵² Kalkaşendî, Abbâsî halifeleri Kâim-Biemrillâh (1031-1075) ve Müstershid-Billâh'ın (1118-1135) vezirleri için yazdırdıkları iki vezâret taklidini nakletmektedir.⁵³ Makamına giden vezire daha sonra halifenin yiyecek, giyecek ve para gibi çeşitli hediyeler yoladığı da rivayet edilir.⁵⁴ İbn Miskeveyh (ö. 421/1030), yeni atanan vezirlere halife tarafından yiyecek gönderilmesinin âdet olduğuna işaret etmektedir.⁵⁵

Abbâsî Devleti'nde vezirlerin idarî, askerî, iktisadî ve hukukî sahalarda birçok görevi deruhte ettikleri bilinmektedir.⁵⁶ Daha Abbâsî Devleti'nin kuruluş yıllarında Halife Seffâh'ın cünd ve harac divanlarının idaresini -bu unvanı taşımamakla birlikte- veziri kabul edilen Halid b. Bermek'e (ö. 165/781-782) verdiği, Halife Mansûr'un vezirlerinden Ebû Eyyûb el-Mûriyânî'nin de (ö. 154/771) halifenin otoriter tavrına rağmen önemli yetkilere sahip bulunduğu rivayet edilmektedir.⁵⁷ Abbâsî vezirleri arasında devlet yönetiminde

Matbaatü Meclisi Dâireti'l-Osmâniyye, 1951-52), VIII/2, s. 525; İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 232, 233; Kemâleddin İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-câmia ve't-tecâribü'n-nâfia fî'l-mietî's-sâbia* haz. Mustafa Cevâd (Bağdat: Matbaatü'l-Furât, 1351), s. 34-35; ayrıca bk. Hemedânî, *Tekmile*, s. 304.

51 Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1228) naklettiğine göre, vezirlere hil'at giydirilen yer, Müstershid-Billâh (512-529/1118-1135) zamanında sarayın müştemilatından olarak inşa ettirilen "bâbü'l-hücre" isimli mekândır (*Mu'cemü'l-büldân* [I-VII, Beyrut: Dâru Sâdır, 1995-96], I, 307).

52 Bk. Hasan İbrahim Hasan-Ali İbrahim Hasan, *en-Nüzümü'l-İslâmiyye*, s. 116; Yûzbekî, *el-Vezâre*, s. 40; Kürevî, *Nizâmü'l-vizâre*, s. 239-40; Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, s. 75-76; krş. Mez, *İslâm Medeniyeti*, s. 115; "Vezir", *İA*, XIII, 310 (Vezirlerin hil'atleriyle ilgili ayrıca bk. Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Rûsümü dâri'l-hilâfe*, haz. Mihâil Avvâd [Beyrut: Dârü'r-râidi'l-Arabî, 1986], s. 91, 96; Mez, *İslâm Medeniyeti*, s. 113-14; Kürevî, *Nizâmü'l-vizâre*, s. 249-50).

53 *Subhu'l-a'şâ*, X, 234-42.

54 Sâbî, *Tuhfetü'l-ümerâ fi târihi'l-vüzerâ* (Beyrut: Matbaatü'l-Âbâi'l-Yesüiyyin, 1904), s. 31; Kürevî, *Nizâmü'l-vizâre*, s. 240.

55 *Tecâribü'l-ümem*, V, 260-61.

56 Bk. Kürevî, *Nizâmü'l-vizâre*, s. 34-36.

57 Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, s. 89, 97; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, III, 72.

mutlak yetkilere sahip olmak bakımından en fazla öne çıkanlar Bermekî ailesine mensup vezirler ile Fazl b. Sehl'dir (ö. 202/818). Meselâ Hârûnürreşîd, iktidarını borçlu olduğu Bermekî ailesinden Yahya b. Halid'e sınırsız yetkiler ve emîrlik payesi vermiş, Dîvân-ı Hâtem haricindeki, bütün divanların kontrolünü ona tevdi etmişti. Yahya ve oğulları tam mânasıyla devleti yöneten aile haline gelmişlerdi. Me'mûn'un (813-833) veziri Fazl b. Sehl de siyasî ve askerî yetkilerin tamamını elinde bulunduruyordu. Halife bizzat yazdığı bir tevki ile ona çok geniş yetkiler vermiş, devlet yönetimini ona bırakmıştı.⁵⁸ Daha sonraki vezirler arasında askerî ve siyasî yetkileri bakımından öne çıkanlardan biri de Mu'temid-'Alellâh (870-892) zamanında tam yetkiyle görev getirilen İsmâil b. Bülbül'dür (ö. 278/891).⁵⁹

Muktedir-Billâh'ın (908-932) vezirleri de geniş yetkileriyle öne çıkmaktadırlar. Bunlardan İbnü'l-Furât el-Âkûlî (ö. 312/924), hilâfet mücadelesi sırasında desteklediği Muktedir-Billâh'ın tahta çıkmasıyla büyük bir güç, nüfuz ve geniş yetkilerle vezirliğe tayin edildi. Aralıklarla üç defa getirildiği vezirlik vazifesi sırasında bürokrasiyi yönetmek, mezâlim davalarına riyaset etmek, maliyede tek yetkili olmak gibi çok önemli görev ve yetkilerin sahibi oldu.⁶⁰ Ebül-Kâsım Süleyman b. Mahled de (ö. 332/944) mezâlim oturumlarına başkanlık etmek, tayin ve azillerde tek yetkili olmak gibi birçok görev ve yetkiyi elinde tutan bir vezir olarak burada zikredilmelidir.⁶¹ Yine, Muktedir-Billâh'ın vezirlerinden Ebül-Hasan Ali b. İsâ İbnü'l-Cerrâh da (ö. 334/946) idarî, hukukî, askerî ve malî konularda geniş yetkilerle göreve getirilmiştir. İbn Miskeveyh onun bu yetkilerine işaret etmekte, geniş görev alanıyla ilgili örnekleri nakletmektedir.⁶² Abbâsîler'in son dönemlerine doğru vezirlik ya-

58 Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, s. 177 vd., 305, 306; Yüzbekî, *el-Vezâre*, s. 69-70, 116.

59 Bk. Mes'ûdî, *Mürûc'uz-zehab*, V, 133, 134, 135; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 252; Mehmet Aykaç, "İsmâil b. Bülbül", *DİA*, XXIII, 90; Saim Yılmaz, *Mu'tazid ve Müktefi Döneminde Abbâsîler* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2006), s. 75 vd.; krş. "Vezir", *İA*, XIII, 311.

60 Bk. Ebû Bekir Muhammed b. Yahya es-Sûlî, *Kısmün min ahhârî'l-Muktedir-Billâh el-Abbâsî*, haz. Halef Reşîd Nu'mân (Bağdat: Dârü's-şüni's-sekâfiyyetî'l-âmme, 1999), s. 74, 98 vd., 103, 111, 128, 129, 146 vd., 193-94, 197-98, 200, 231, 232; Arîb b. Sa'd el-Kurtubî, *Silatü Târihi't-Taberî*, haz. Muhammed Ebül-Fazl İbrâhim (Taberî, *Târih*, XI içinde), s. 32, 40, 59, 62, 64, 101-2; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, V, 65, 80 vd.; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 22 vd.; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 421-22, 423; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 265-266; Abdülkerim Özeydın, "İbnü'l-Furât el-Âkûlî", *DİA*, XXI, 46-47.

61 Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 130; krş. Osman Çetin, "İbn Mahled, Ebül-Kâsım", *DİA*, XX, 166.

62 *Tecâribü'l-ümem*, V, 79-85; krş. Sûlî, *Kısmün min ahhârî'l-Muktedir-Billâh*, s. 274 vd.; Ebû Ali et-Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara ve ahhârî'l-müzâkere*, haz. Abbûd eş-Şâlecî (I-VIII, Beyrut: Dâru Sâdır, 1971-73), V, 209-10; Hemedânî, *Tekmile*, s. 203; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 268; Dayfullah Yahyâ ez-Zehrânî, *el-Vezirü'l-Abbâsî Ali b. İsâ b. Dâvud b. el-Cerrâh: 243-334 h./859-945 m.* (Mekke: Câmîatü'l-Ümmî'l-kurâ, 1994), s. 26 vd.

panlardan Avnüddin İbn Hübeyre de askerî, siyasî ve malî konularda geniş yetkilere sahip olan vezirlerdendir.⁶³ Abbâsîler'in son veziri İbnü'l-'Alkamî uzun süren görevi sırasında mutlak yetkiyle devlet işlerini uhdesine almış ve dilediği tasarrufta bulunma imkânı elde etmiştir.⁶⁴

Abbâsî vezirlerinin gelirleri, dönemlere göre değişmektedir. Meselâ Mu'tazîd-Billâh'ın (892-902) veziri Ubeydullah b. Süleyman'a (ö. 288/901), ona yardımcı olan oğlu ve ordu kâtipliği yapan görevliye ait 500 dinarla birlikte aylık 1.500 dinar maaş verilmekteydi. Kendisine tahsis edilen araziden elde ettiği yıllık iktâ geliri ise 200.000 dinar civarındaydı.⁶⁵ Muktedir-Billâh'ın zamanında -nafakalar hariç- vezirlere tahsis edilen iktâ gelirleri 170.000 dinardı.⁶⁶ Bu halifenin vezirlerine -diğer gelirleri hariç- aylık 5.000-7.000 dinar maaş verdiği de rivayet edilir.⁶⁷ IV. (X.) asırda vezirler maaş ve iktâ dışında halife, ümera ve diğer devlet görevlileri tarafından gönderilen hediyelerle destekleniyor ve çocuklarına da büyük miktarlarda aylık ve yıllık ödemeler yapıyordu.⁶⁸ Daha sonraki asırlarda meselâ Muktefî-Liemrillâh'ın veziri Avnüddin İbn Hübeyre'ye yıllık 100.000 dinar ödeme yapıldığı tespit edilmektedir.⁶⁹

Vezirlerin görevlerini deruhte ettikleri yerlere gelince, bunların zaman içerisinde değişiklik arz ettiği tespit edilmektedir. Önceleri halifenin sarayında, yardımcıları ve hizmetçileri ile birlikte özel bir makamı bulunan vezirler, daha sonra yine sarayda hâcibe ait olan bir başka daireye taşınmışlardı.⁷⁰ Kaynaklarda Muktedir-Billâh'ın vezirlerinden İbnü'l-Furât el-Âkûlî'nin "Muharrim"⁷¹ denilen yerde bulunan ve halife tarafından kendisine tahsis edilen bir resmî ikametgâhtan bahsedilmektedir.⁷² Bu ikametgâh daha

63 Bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 84-85, 90-91, 95-97, 167; İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 232 vd.; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 312-15.

64 İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 338; Özeydın, "İbnü'l-Alkamî", XX, 483.

65 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 20.

66 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, V, 229; Hemedânî, *Tekmile*, s. 251; krş. Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 20.

67 Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, V, 225, 229; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 23, 282; ayrıca bk. Mez, *İslâm Medeniyeti*, s. 113.

68 Abdülazîz ed-Dürî, *Târihu'l-İrâkî'l-İktisâdî fi'l-karnî'r-râbi'l-hicrî* (Beyrut: Merkezü Dirâsâti'l-vaahdeti'l-Arabîyye, 1995), s. 276 vd.; krş. Yüzbekî, *el-Vezâre*, s. 44-45; ayrıca bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, V, 223-224, 229; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 23; "Vezir", *İA*, XIII, 310.

69 İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 312; Kürevî, *Nizâmü'l-vizâre*, s. 242.

70 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 268; Yüzbekî, *el-Vezâre*, s. 42; Kürevî, *Nizâmü'l-vizâre*, s. 251.

71 Bk. Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 71-72.

72 Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, V, 96, 149; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 23; a.mlf., *Rüsûm*, s. 13; ayrıca bk. Mez, *İslâm Medeniyeti*, s. 114.

sonraki vezirler tarafından da resmî makam olarak kullanılmıştır.⁷³ Bu resmî ikametgâhın Kâhîr-Billâh (932-934) zamanında satıldığı ve vezirlere Muktedir-Billâh'ın oğluna ait bir evin tahsis edildiği bildirilmektedir.⁷⁴ Son dönem Abbâsî vezirlerinin ise Mu'temid-'Alellâh'ın Huld Sarayı'nı terk ederek yerleştiği Bağdat'ın doğu yakasında bulunan ve bundan sonra "Dârülhilâfe" olarak şöhret kazanan sarayın⁷⁵ "Bâbünnûbi" isimli kapısının karşısında yer alan "Dârülvizâre"de görev yaptıkları anlaşılmaktadır.⁷⁶

Abbâsîler döneminde vezirlere çeşitli şeref unvanları ve lakaplar verildiği görülmektedir. Meselâ Me'mûn'un, veziri Fazl b. Sehl'e verdiği askerî ve siyâsî konulardaki yetkisine işaret eden "zü'r-riyâseteyn" unvanı burada zikredilmelidir. Cehşiyârî, onun kendisine lakap verilen ilk vezir olduğunu söyler.⁷⁷ Vezirlere daha sonra "veliyyüddevlê", "amîdüddevlê" gibi birtakım lakaplar verildiği de kaydedilmektedir.⁷⁸

Vezirlik Müessesesinin Mısır'daki Devletlere İntikali

Abbâsîler döneminde kurulan birçok müslüman devlette vezirlerin mevcut olduğu ve genelde Abbâsîler'deki konumunu devam ettirdiği bilinmektedir. Abbâsî Devleti'nin batısında yer alan Mısır'da, vezirlik müessesesinin teşkilatlanması da bu devlet örnek alınarak gerçekleştirilmiştir. Zira Mısır'da kurulan ilk devletler, şeklen de olsa, Abbâsîler'e bağlı olup onlara vergi ödüyorlardı.⁷⁹ Dolayısıyla bu bölgede kurdukları yapı da Bağdat'taki merkezî hükümetin uzantısı şeklindeydi.⁸⁰ Ancak Fâtımîler dönemine kadar bu bölgede hüküm süren Tolunoğulları ve İhşidîler'de -Ali b. Ahmed b.

73 Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 130; Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, VIII, 124, Hemedânî, *Tekmile*, s. 195.

74 İbn Miskeveyh, *Tecâribül-ümem*, V, 80, 112, 217, 332; ayrıca bk. Hemedânî, *Tekmile*, s. 278; Mez, *İslâm Medeniyeti*, s. 114.

75 Bk. Ramazan Şeşen, "Dârülhilâfe", *DİA*, VIII, 539.

76 Bk. Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, III, 277; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, VIII/2, s. 451; Kürevî, *Nizâmül-vizâre*, s. 251.

77 *el-Vüzerâ*, s. 305, 306; ayrıca bk. ve krş. Sâbî, *Rüsûm*, s. 129.

78 Sâbî, *Rüsûm*, s. 130; ayrıca bk. Yüzbekî, *el-Vezâre*, s. 47-49; Kürevî, *Nizâmül-vizâre*, s. 245-49, Mez, *İslâm Medeniyeti*, s. 118.

79 Bk. Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hutat ve'l-âsâr: el-Hutat* (I-II, Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), I, 319, 321, 329, 330; Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", *DİA*, XLI, 234, 235; a.mlf., "Tolunoğulları", *Türkler*, haz. Hasan Celal Güzel v.dğr. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), V, 26; a.mlf., "İhşidîler", *Türkler*, V, 53; Ahmet Ağırakça, "İhşidîler", *DİA*, XXI, 552.

80 Bk. Özkuyumcu, "Tolunoğulları", *DİA*, XLI, 235; a.mlf., "Tolunoğulları", *Türkler*, V, 26; Ağırakça, "İhşidîler", *DİA*, XXI, 552.

İbrahim el-Mâzerâî (ö. 283/896) hariç tutulursa- kudretli bir vezirden bahsedilemez. Bu durumu söz konusu devletlerin nispeten kısa ömürlü ve askerî bir karaktere sahip olmalarına bağlamak mümkündür.

Abbâsiler zamanında Mısır'da kurulan ilk devlet olan Tolunoğulları'nın erken dönemlerinde vezir unvanlı bir görevliye rastlanmamaktadır. Abbâsiler'in Mısır Valisi ve Tolunoğulları Devleti'nin kurucusu Ahmed b. Tolun'un (868-884), Bağdat ve Sâmerrâdaki şahsî tecrübelerine istinaden vezir tayini cihetine gitmeyerek bütün yetkileri elinde topladığı ifade edilmektedir.⁸¹ Bununla birlikte onun Mısır'daki ilk görevinden itibaren yanından ayrılmayan ve çok yakın dostu olan Ahmed b. Muhammed el-Vâsîti,⁸² bu devlette hem önemli bir konuma sahip olmuş hem de bir vezirin üstlenmesi gereken görevlerin tamamını kâtip sıfatıyla yürütmüştür.⁸³ İbn Tolun'un oğlu Humâreveyh (884-896) zamanında ise Ali b. Ahmed b. İbrahim el-Mâzerâî'nin vezir sıfatıyla ve tam yetkiyle görev yaptığı bilinmektedir.⁸⁴ Taberî'nin, öldürüldüğü isyanı anlatırken onu kâtip olarak nitelendirdiği de ayrıca belirtilmelidir.⁸⁵

Daha sonra bu bölgede kurulmuş olan ve birçok açıdan Tolunoğulları'nın devamı sayılan İhşidiler Devleti'nde de⁸⁶ Abbâsilerdeki vezirlik uygulamasından etkilenildiği anlaşılmaktadır. Esasen Tolunoğulları'na nispetle hilâfet merkezine daha itaatkâr bir tavır takınmış bulunan İhşidiler, Abbâsî halifelerinin hem idarî hem de malî konulardaki müdahalelerine maruz kalmışlardır.⁸⁷ Nitekim İhşidiler döneminin en önde gelen veziri sayılan İbn Hinzâbe Ebû'l-Fazl Cafer b. Fazl'ın (ö. 391/1001)⁸⁸ babasının, Abbâsî halifesi

81 Nâsır el-Ensârî, *el-Mücmel fi târihi Mısır* (Kahire: Dârü'ş-şürûk, 1997), s. 104-105; krş. Seyyide İsmail Kâşif, *Ahmed b. Tûlûn* (Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-âme, 1965), s. 160.

82 Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Belevî, *Sîretü Ahmed b. Tûlûn*, haz. Muhammed Kürd Ali (Kahire: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, ts.), s. 42.

83 Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, IV, 188; ayrıca bk. Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf el-Kindî, *el-Vülât ve'l-kudât*, haz. Rhuvon Guest (Beyrut: Matbaatü'l-âbâi'l-Yesüiyyîn, 1908), s. 219; Makrîzî, *el-Hitat*, I, 320; Özkuyumcu, "Tolunoğulları", *Türkler*, V, 27, 29.

84 Bk. Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, V, 118; Makrîzî, *el-Mukaffe'l-kebir*, haz. Muhammed el-Ya'lâvî (I-VIII, Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1991), VI, 234; krş. Makrîzî, *el-Hitat*, II, 155.

85 *Târîh*, X, 45.

86 Ağırakça, "İhşidiler", *DİA*, XXI, 552; Özkuyumcu, "İhşidiler", *Türkler*, V, 53.

87 Bk. Jere L. Bacharach, "The Career of Muhammad Ibn Tughj Al-Ikhshid, a Tenth-Century Governor of Egypt", *Speculum*, 50/4 (1975), s. 593 vd.

88 Mehmet Aykaç, "İbn Hinzâbe", *DİA*, XX, 70; ayrıca bk. Halil b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, haz. Hellmut Ritter v.dğr. (I- Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1962-), XI, 118-19.

Râzî-Billâh (934-940) tarafından Mısır ve Suriye harac divanının reisi olarak tayin edildiği nakledilir.⁸⁹ Bu devlette vezirler devlet başkanının yardımcısı konumunda sayılmaktaysalar da “müdebbirüdevle” unvanlı Kâfûr el-İhşîdî (ö. 357/968) onlardan daha yetkili olup icranın başı olarak görev yapmıştır.⁹⁰ Kâfûr'un ölümünden sonra Vezir İbn Hinzâbe idareyi tamamen eline almış ve müstakil hareket etmeye başlamıştır.⁹¹

Fâtımîler dönemi, bu bölgede vezirlik müessesesinin en etkin biçimde uygulandığı devreyi teşkil eder. İfrîkiye'de kurulmuş olan Fâtımî Devleti'nde vezirlik müessesesinin ortaya çıkışı, 358 (969) yılında Mısır'ı ele geçirmelelerinden sonra gerçekleşmiştir.⁹² Bundan dört yıl sonra Mısır'a gelen ve buraya yerleşen Halife Muiz-Lidînilâh (953-975) yetki ve otoritesini hiç kimseye paylaşmak istemediğinden bütün devlet işlerini kendisi yürütüyordu.⁹³ Bununla birlikte kendisiyle halk arasında aracılık vazifesini yürüten “vesâta” adını vermiş olduğu bir kurum geliştirmişti.⁹⁴ Münâvî'nin tespitlerine göre, mezhebî esaslar üzerine tesis edilmiş olan Fâtımî Devleti'nde ilk halifeler aynı zamanda dinî lider olarak bütün işleri kendileri üstleniyorlardı. Bir vezirin yapması gereken işleri yerine getiren görevliler bulunuyorsa da Abbâsî örneğinde olduğu gibi büyük nüfuz kazanmalarından endişe edildiğinden bunlar vezir unvanını alamıyorlardı. Ancak Muiz-Lidînilâh'ın vefatından sonra tahta çıkan oğlu Aziz-Billâh (975-996) döneminde, genişlemesini tamamlamış, dinî ve idarî teşkilatı oturmuş bir devlet yapısı söz konusu olduğundan, Abbâsî örneğine göre hareket edilmeye başlanmıştır. Bunun neticesinde de Ya'kûb b. Killis (ö. 380/991) vezir unvanıyla idarî yapının başına geçmiştir.⁹⁵ Dolayısıyla vezirlik tabiri Mısır'da hüküm süren ikinci Fâtımî halifesi Aziz-Billâh'ın 368 (979) yılında Ya'kûb b. Killis'e “el-vezîrül-ecel” lakabını vermesiyle kullanılmaya başlanmıştır. Hatta halife, bu vezirle yapılan yazışmalarda

89 Bk. Hemedânî, *Tekmile*, s. 314; krş. Kindî, *el-Vülât*, s. 287; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, IV, 188; Özkuyumcu, “İhşîdiler”, *Türkler*, V, 54.

90 Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, VI, 138, 211, 287; Özkuyumcu, “İhşîdiler”, *Türkler*, V, 54; krş. Ensârî, *el-Mücmel*, s. 114-15.

91 İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 347; Zehebî, *A'lâmün-nübelâ'*, XVI, 486 vd.; krş. Makrizî, *el-Mukaffê'l-kebîr*, III, 43; Ağrakça, “İhşîdiler”, *DİA*, XXI, 552.

92 Muhammed Hamdî el-Münâvî, *el-Vizâre ve'l-vüzerâ' fî'l-asrî'l-Fâtımî* (Kahire: Dârü'l-maârif, 1970), s. 35; Th. Bianquis, “Wazîr”, *EI²* (İng.), XI, 188; Eymen Fuâd Seyyid, “Fâtımîler”, *DİA*, XII, 233.

93 Ebül-Kâsım İbnü's-Sayrafi, *el-İşâre ilâ men nâle'l-vizâre*, haz. Abdullah Muhlis (Kahire: Matbaatü'l-Ma'hedi'l-ilmî el-Ferensî, 1923), s. 19.

94 Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, IV, 189; Seyyid, “Fâtımîler”, XII, 233.

95 Münâvî, *el-Vizâre*, s. 33-35.

bahsi geçen unvanın kullanılmasını şart koşmuştur.⁹⁶ Nitekim Mısırlı bazı tarihçiler Ya'küb b. Killis'i Fâtımîler'in ilk veziri olarak nitelendirmektedirler.⁹⁷ Daha sonraki dönemde vezir unvanı kullanılmışsa da genellikle vezirler halifelerden çekindikleri için bu sıfatı kullanmak istememişlerdir. Ancak Zâhir-Lii'zâzidî'nin (1021-1036) döneminde 418 (1027) yılında Ebü'l-Kâsım Ali b. Ahmed el-Cercerâ'nın (ö. 436/1045) vezirliğe getirilmesiyle artık bu unvan yerleşmiştir.⁹⁸

Fâtımîlerde iki tür vezirliğin uygulandığı anlaşılmaktadır.⁹⁹ İbnü't-Tuveyr (ö. 617/1220), Fâtımî vezirlerini öncelikle mensubiyetlerine göre *erbâb-ı aklâm* ve *erbâb-ı süyûftan* olanlar şeklinde ikiye ayırmakta; daha sonra bu görevin yetkilerine göre *vezâret-i tâmmе* ve *vesâta* biçiminde ikinci bir tasnif yapmaktadır. Tarihçi *vesâtanın* vezirlikten daha aşağı bir paye olduğuna da işaret etmektedir.¹⁰⁰ Bu ikinci tasnife daha da açıklık getiren Kalkaşendî, *erbâb-ı aklâm* veya *erbâb-ı süyûftan* olması fark etmeksizin etkin bir mevkie sahip olan vezirlerin kendi zamanındaki sultanlığa denk gelen tefvîz veziri sayıldıklarını, bu takdirde onların vazifeleri için "vezâret" tabirinin kullanıldığını, etkinliği sınırlı olan vezirler için ise *vesâta* tabirinin kullanıldığını söyler.¹⁰¹ Vezirliğin, özellikle askerî sınıfın elindeyse en yüksek rütbeli vazife kabul edildiği, vezirlerin askerî ve sivil bürokrasiye tam mânasıyla hâkim olduğu belirtilmelidir.¹⁰² Ayrıca bu iki sınıfa mensup vezirler arasında birçok gayrimüslimin bulunduğu da işaret edilmelidir.¹⁰³

Bedr el-Cemâlî'ye (ö. 487/1094) kadar görev yapmış olan Fâtımî vezirleri, tenfiz veziri olarak kabul edilirler. Bunlar sınırlı bazı yetkileri olan yardımcı vezirlerdir.¹⁰⁴ Halife Müstansır-Billâh'ın (1036-1094) bütün yetkilerini devlette düzeni yeniden sağlayan Bedr el-Cemâlî'ye devretmesiyle birlikte vezirlik

96 Bk. İbnü's-Sayrafî, *el-İşâre*, s. 21; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, III, 479; Makrîzî, *el-Hitât*, I, 440.

97 Safedî, *el-Vâfi*, XVIII, 516.

98 Münâvî, *el-Vizâre*, s. 36-37; krş. İbnü's-Sayrafî, *el-İşâre*, s. 35-36; Seyyid, "Fâtımîler", XII, 233.

99 Bk. Ebû Muhammed Abdüsselâm b. Hasan İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-mukleteyn fi ahbâri'd-devleteyn*, haz. Eymen Fuâd Seyyid (Beyrut: Franz Steiner Verlag, 1992), s. 105; Münâvî, *el-Vizâre*, s. 36.

100 *Nüzhetü'l-mukleteyn*, s. 105.

101 *Subhu'l-a'şâ*, III, 478-79.

102 İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-mukleteyn*, s. 120; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, III, 478, 486; ayrıca bk. Stanley Lane-Poole, *A History of Egypt in the Middle Ages* (London: Methuen & Co., 1901), s. 155 vd.

103 Münâvî, *el-Vizâre*, s. 38-39, 297-304; Seyyid, "Fâtımîler", s. 234.

104 Münâvî, *el-Vizâre*, s. 40; Seyyid, "Fâtımîler", XII, 233; Bianquis, "Wazîr", XI, 189.

saltanat makamı yerine geçerek tefvîz vezirliğine dönüşmüştü (467/1074). Devletin idaresi tamamen Bedr el-Cemâlî'ye bırakılmış, askerî ve sivil bürokrasi de emrine verilmişti. Kâdilkudâtlık ve dâidduâtlık gibi büyük öneme sahip görevler için gerekli tayinlere yetkili kılınmış, bu görevleri üstlenenler de onun nâibi kabul edilmişlerdi. Bedr el-Cemâlî'ye ve ondan sonra bu göreve getirilenlere “emîrû'l-cüyûş” unvanı verilmiş, vezâret ismi terk edilmişti. “el-melikû'l-efdal”, “el-melikû'l-mansûr” gibi sultanlara has unvanlar verilen bu vezirler, gerçekten bir hükümdar gibi müstakil hareket etme salâhiyetini kazanmışlar, devlet idaresinde istediklerini yapabilişlerdi.¹⁰⁵ Fevkalâde bir konum elde eden bu vezirler mezâlîm toplantılarına başkanlık etme ayrıcalığına da sahip idiler.¹⁰⁶

Abbâsîler dönemindeki gibi hil'at giydirilerek atanan Fâtımî vezirlerine¹⁰⁷ “sicillû'l-vizâre” denilen bir görevlendirme yazısı da veriliyordu.¹⁰⁸ Vezirlik alâmetleri genelde cübbe veya pelerin, sarık, kolye, kılıç ve divit idi.¹⁰⁹ Vezirlerin asker ve sivil kökenli oluşlarına göre birtakım farklılıklar bulunmakla birlikte, kendilerine has kıyafetleri vardı.¹¹⁰ Fâtımî vezirleri, iktâlar hariç, aylık 5.000 dinar maaş alıyorlardı. Çocuklarına ve kardeşlerine 200-300 dinar, yardımcılarına ve maiyetine ise sayılarına bağlı olarak 300-500 dinar arası aylık tahsis ediliyordu.¹¹¹ Ya'kûb b. Killis'in yıllık gelirin 200.000 dinar olduğu,¹¹² Me'mûn el-Batâih'nin (ö. 522/1128) ise başka tahsisatlar hariç aylık 3.000 dinar maaşı ve yıllık 50.000 dinar tutan iktâ gelirin bulunduğ¹¹³ rivayet edilir.

Vezirlerin görevlerini yürüttükleri resmî ikametgâhlarının ilki hali-felerin yaşadıkları “el-Kasru'l-Kebîr” isimli sarayın¹¹⁴ civarında bulunan

105 Makrîzî, *el-Hitât*, I, 440; krş. İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-mukleteyn*, s. 105, 107, 110, 121; ayrıca bk. Seyyid, “Fâtümiler”, XII, 233, 234; Bianquis, “Wazîr”, XI, 188.

106 İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-mukleteyn*, s. 122; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, III, 479, 525; Makrîzî, *el-Hitât*, I, 402-403; Seyyid, “Fâtümiler”, XII, 235; krş. Münâvî, *el-Vizâre*, s. 45-47.

107 Bk. İbnü's-Sayrafî, *el-İşâre*, s. 21; İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-mukleteyn*, s. 10, 27-28, 30-31, 36, 44, 47, 55, 59, 66; Makrîzî, *el-Mukaffe'l-kebîr*, VI, 479.

108 İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-mukleteyn*, s. 47-48; krş. İbnü's-Sayrafî, *el-İşâre*, s. 31, 33, 34, 38; ayrıca bk. Münâvî, *el-Vizâre*, s. 51 vd.

109 Bk. İbnü's-Sayrafî, *el-İşâre*, s. 21, 59, 63; İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-mukleteyn*, s. 106, 121-22; Makrîzî, *el-Mukaffe'l-kebîr*, VI, 479, 480.

110 Vezirlerin kıyafetleri için bk. İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-mukleteyn*, s. 106, 121-22; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, III, 486; Makrîzî, *el-Hitât*, I, 440-41.

111 İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-mukleteyn*, s. 83; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, III, 521; Makrîzî, *el-Hitât*, I, 401; Münâvî, *el-Vizâre*, s. 82 vd.

112 Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, XVI, 443.

113 Makrîzî, *el-Mukaffe'l-kebîr*, VI, 486.

114 Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, III, 345 vd.; Makrîzî, *el-Hitât*, I, 384.

“Dârülvizâretilkübrâ” idi. Bedr el-Cemâlî'nin inşa ettirdiği ve görevi süresince kaldığı bu konak, ondan sonra oğlu el-Melikü'l-Efdal Şehinşâh (ö. 515/1121) tarafından ilâvelerle yenilendi ve bahsi geçen isim verildi. Ancak kendisi burada fazla kalmadı ve Nil kenarında başka bir konak inşa ettirerek oraya yerleşti. Ondan sonra vezirlik makamına getirilen Me'mûn el-Batâihî “Dârülvizâretilkübrâ”ya geri döndü ve burası Fâtımîler'in yıkılışına kadar geçen süreçte vezirlerin resmî makamı haline geldi.¹¹⁵

Mısır'da Fâtımîler'in özellikle son dönemlerinde güçlü ve etkin vezirlerin görevlendirildiği, hatta bunların bir kısmının halifeleri ikinci plânda bırakarak yönetime hâkim olduğu, bilinen bir husustur. Fâtımîler'den sonra, Mısır'a hâkim olan Eyyübî Devleti'nin kurucusu el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddin Eyyübî (1171-1193) bunların başında gelmektedir. Ancak onun kendi kurduğu devlet teşkilatında vezir unvanlı bir görevliye yer vermediği anlaşılmaktadır. Ramazan Şeşen, Selâhaddin Eyyübî'nin Fâtımî veziriyken en yakın adamı olan Sır Kâtibi ve Dîvan-ı İnşâ Başkanı Kâdî el-Fâzıl'ı (ö. 596/1200) istiklâlini ilan ettikten sonra da aynı konumda tuttuğundan, müstakil bir vezir tayinine ihtiyaç duymadığı kanaatindedir.¹¹⁶ Anne-Marie Eddé, resmen bir vezir tayin edilmemesinin Selâhaddin Eyyübî'nin kendi tecrübesinden etkilenmesine bağlanabileceğini ileri sürmekte; ancak resmen bir vezir görevlendirmemesine rağmen onun idaredeki en büyük yardımcısı olan Kâdî el-Fâzıl'ın bir vezirin yerine getirmesi gereken görevlerin tamamını üstlendiğini de eklemektedir.¹¹⁷ Şeşen, Selâhaddin Eyyübî'nin icraatlarına ve dönemin tarihçi ve münşîlerinden İmâdüddin el-İsfahânî el-Kâtib'in (ö. 597/1201) ifadelerine bakıldığında Kâdî el-Fâzıl'ın vezir olarak görev yaptığının anlaşıldığını belirtmek suretiyle Eddé'nin bu son tespitini desteklemektedir.¹¹⁸ Hassanein Rabie ise, kendi tecrübesinden hareketle, bu vazifenin çok önemli ve kritik olduğunun farkında olan Selâhaddin Eyyübî'nin vezir olarak en yakın ve güvenilir adamı Kâdî el-Fâzıl'ı istihdam ettiği düşüncesindedir.¹¹⁹

Kaynaklarda Selâhaddin Eyyübî zamanında Kâdî el-Fâzıl'a vezir unvanı verilmesiyle ilgili farklı bilgilerin yanı sıra bu dönemde başka kimselerin de Selâhaddin'in veziri olarak nitelendirildiği görülmektedir. Meselâ Safiyy

115 Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-aşâ*, III, 347; Makrizî, *el-Hıtat*, I, 438, 483; Münâvî, *el-Vizâre*, s. 94 vd.; ayrıca bk. İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-mukleteyn*, s. 47, 4.

116 *Salâhaddin Eyyûbi ve Devri* (İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 2000), s. 247.

117 “Wazîr”, *El²* (İng.), XI, 190.

118 *Salâhaddin Eyyûbi ve Devri*, s. 248; krş. Şeşen, *Salâhaddin Eyyûbi ve Devlet* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1987), s. 214.

119 *The Financial System of Egypt (A. H. 564-741/A. D. 1169-1341)* (London: Oxford University Press, 1972), s. 138.

b. el-Kâbız (ö. 587/1191)¹²⁰ ve İmâdüddin el-Kâtib bunlar arasındadır. Şeşen, bunların vezir olarak nitelendirilmesini, Emevî, Abbâsî dönemlerinde ve Fâtımîler'in ilk zamanlarında halifelerin en yakın yardımcısı olan *erbâb-ı aklâma* mensup Dîvan-ı İnşâ başkanlarının vezir unvanı taşımalarına bağlamaktadır.¹²¹ İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233), Safiyy b. el-Kâbız için kullandığı "mütevelli Dımaşk" ifadesinden¹²² onun Selâhaddin Eyyûbî tarafından Dımaşk'taki emvalin idaresiyle görevlendirildiği, dolayısıyla sultanın Dımaşk'taki veziri olduğu anlaşılmaktadır. Esasen Eyyûbîler döneminde sultanların başkent dışındaki şehirler için bu tür görevlendirmeler yaptıkları bilinmektedir. Eyyûbîler'in Mısır kolu sultanlarından el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un (1240-1248) Dımaşk'ı ikinci defa ele geçirdikten sonra Cemaleddin b. Matrûh'u (ö. 649/1251) bu şehre vezir ve nâib olarak tayin etmesi¹²³ buna örnek verilebilir.

Selâhaddin Eyyûbî her ne kadar merkez teşkilatında vezir unvanlı bir görevli tayin etmemişse de, onun döneminde kendisine tâbi olan ikinci decede hükümdarların bu unvanı da taşıyan vezirleri bulunuyordu. Kardeşi el-Melikü'l-Âdil Seyfeddin (1200-1218) ve el-Âdil'in oğlu el-Melikü'l-Kâmil Nâsirüddin'in (1218-1238) meşhur veziri Safiyyüddin b. Şükr (ö. 622/1225)¹²⁴ bunlar arasındadır. Daha sonraki dönemlerde de bu farklı uygulamalar devam etmiş, Eyyûbîler'in Mısır ve Suriye kollarının her birinde ayrı ayrı vezirler görevlendirilmiştir.¹²⁵

Eddé, Eyyûbîler dönemi vezirliğinin, vezirin sultan tarafından tayin edilmesi, idarenin ve divanların başı olması bakımından teorik olarak Abbâsîler,

120 Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, VIII/1, s. 413-14, 434; krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 77.

121 *Salâhaddin Eyyûbi ve Devri*, s. 248.

122 *el-Kâmil*, XII, 77.

123 Ebü'l-Mekârim el-Mekîn Circîs b. Amîd, *Ahbârü'l-Eyyûbiyyîn*, haz. Claude Cahen (*Bulletin d'Études Orientales*, XV [1955-57] içinde), s. 157; Sârimüddin İbrâhim b. Muhammed İbn Dokmak, *Nüzhâtü'l-enâm fi târihi'l-İslâm*, haz. Semîr Tabbâre (Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1999), s. 170, 205; Makrîzî, *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, haz. M. Mustafa Ziyâde – Saîd A. Âşûr (I-XII, Kahire: Matbaatü Lecneti't-te'lîf, 1956-73), I/2, s. 326; krş. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, VIII/2, s. 789; Cemâleddin Muhammed b. Salim İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb fi ahbâri Benî Eyyûb*, haz. Cemâleddin eş-Şeyyâl – Haseneyn Muhammed Rebî' (I-V, Kahire 1953-77), V, 372.

124 Bk. İbn Nazîf el-Hamevî, *et-Târihu'l-Mansûrî*, haz. Ebü'l-İd Dûdû (Dımaşk: Matbaatü'l-Hicâz, 1981), s. 114; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, VIII/2, s. 677; Muhammed b. Şâkir el-Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-zeylü aleyhâ*, haz. İhsan Abbas (I-V, Beyrut: Dâru Sâdır, 1973-74), II, 193-96; Makrîzî, *el-Hitat*, II, 371-73.

125 Anne-Marie Eddé, "Wazîr", *El²* (İng.), XI, 190. Bu vezirler için bk. Ramazan Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memluklar: 1193-1260* (İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 2007), s. 288-90; Rabie, *The Financial System of Egypt*, s. 138-39.

Fâtımîler ve Selçuklular'dakinden farklı olmadığını, ancak bölgeye ve sultana göre ehemmiyetinin önemli farklılıklar arz ettiğini ileri sürmektedir. Mısır'a hükmeden Eyyûbî sultanlarının sıkça vezirsiz bir idarî yapıyı tercih ettiklerini, bu bölgede klasik anlamda vezir olarak sadece Safiyyüddin b. Şükr'ün zikredilebileceğini ve bu müessesenin sadece Halep'te devamlılık arz eden bir yapıya sahip bulunduğunu ilâve etmektedir.¹²⁶ Eddé'nin bu yorumlarının, meselâ ağabeyi Selâhaddin Eyyûbî'nin Fâtımî vezirliği tecrübesini bilen el-Melikül-Âdil'in, Safiyyüddin b. Şükr'ü mutlak yetkilerle donatarak vezir tayin etmesini ve yine Mısır'da Eyyûbîler'in son dönemlerinde vezirlik yapan Muînüddin b. Şeyhuş-şüyûh'un (ö. 643/1246)¹²⁷ etkin konumlarını izah etmekte yetersiz kaldığı söylenebilir. Aynı yetersizlik, kendisinin zikrettiği Dımaşk ve Halep kolundaki nüfuz sahibi vezirler için de söz konusudur. Ayrıca vezirliğin konumunun halifelere veya sultanlara göre değişmesi Abbâsîler döneminde başlayan bir vakıa olup Eyyûbîler'e has bir durum da değildir.

Eyyûbîler döneminde vezir, sultanın en önemli yardımcısı ve bürokrasinin başı konumundaydı.¹²⁸ Bürokrasinin merkezi olan Dîvân-ı İnşâ'nın yönetimini de elinde tutuyordu. Hatta zaman zaman, Safiyyüddin b. Şükr örneğinde görüldüğü gibi, Dîvân-ı Ceş üzerinde dahi tasarruf sahibi olabiliyordu.¹²⁹ Eyyûbî hanedanının hüküm sürdüğü Mısır, Şam, Hama gibi bölge ve şehirlerde Safiyyüddin b. Şükr kadar olmasa da, ona yakın yetkilere sahip olan birçok vezire rastlamak mümkündür. Bunlar arasında yakınlıkları nedeniyle sultanlar üzerinde büyük etkisi olanlar, yaşı küçük veya genç olan sultanların adına idareyi üstlenenler, güçlü bir emirle birlikte yönetimi paylaşanlar, sultan adına barış görüşmelerini veya yazışmalarını yürütenler ve sefere çıkanlar da vardı.¹³⁰ Kalkaşendî'nin naklettiği ve Eyyûbîler zamanında yazıldığı anlaşılan bir vezâret tevkîinde (görevlendirme yazısı), orduların hazırlanması, hatta seçiminde dahi vezirin yetkili olduğuna işaret edilmektedir.¹³¹ Nitekim

126 "Wazîr", XI, 190; krş. Hasan el-Bâşâ, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye*, III, 1333.

127 Bk. İbn Vâsıl, *Müferricül-kürûb fi ahbâri Benî Eyyûb*, haz. Ömer A. Tedmürî (Beirut: el-Mektebetül-asriyye, 2004), s. 97; Rabie, *The Financial System of Egypt*, s. 139 ve dn. 2.

128 P. M. Holt, "Mamlûks", *EI*² (İng.), VI, 326.

129 Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 372; Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a*, s. 287-88; a.mlf., *Salâhaddin Eyyûbî ve Devlet*, s. 215; Eddé, "Wazîr", XI, 190-91.

130 Bk. İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 390; İbn Vâsıl, *Müferricül-kürûb*, III, 10 vd., 94, 114, 249; IV, 312-13; V, 119, 307, 313, 331, 341, 342, 345, 347, 348, 371, 377; İmâdüddin İsmâil b. Ali Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, haz. Muhammed Azb v.dğr. (I-IV, Kahire: Dârü'l-maârif, 1998-99), III, 110; Eddé, "Wazîr", XI, 190-91.

131 *Subhu'l-aşâ*, XI, 40.

askerî sınıfa mensup vezirlerden Muînüddin ve Fahreddin b. Şeyhuşşüyûh'un (ö. 647/1250) savaşlarda orduya komuta ettikleri zikredilmektedir.¹³²

Sultanın en önemli yardımcısı olarak sivil bürokrasiyi yöneten Eyyûbî vezirleri, öncelikle malî yapıdan sorumluydular.¹³³ Kalkaşendî'nin naklettiği vezâret tevkiinde de vergilerin tahsili, gelir getiren yerlerin yöneticilerinin teftişi gibi vezirin dikkat etmesi gereken malî hususlar özellikle vurgulanmaktadır. Diğer kaynaklarda da Eyyûbî vezirlerinin maliyenin başında olduklarına dair birçok örnek mevcuttur. Meselâ el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un idarî, malî bütün divanların kontrolünü, vezirliğe tayin ettiği Muînüddin b. Şeyhuşşüyûh'a vermesi¹³⁴ bunlardandır. Aynı vezirin Mısır'daki hıristiyanların yolsuzluk nedeniyle patriklerine görevden el çektirmek üzere tertipledikleri toplantıya katıldığı ve neticede patriğin muayyen bir para cezası ödeyerek görevini sürdürmesine karar verildiği nakledilmektedir.¹³⁵ Dımaşk kolu sultanlarından el-Melikü's-Sâlih İmâdüddin İsmâil'in (birinci saltanatı: 1237-1238, ikinci saltanatı: 1239-1245) hazineye nakledilen gelirlere ait kayıtlardaki tutarsızlıklar hususunda vezirine başvurması da¹³⁶ zikredilmesi gereken örneklerdendir. Safiyyüddin b. Şükr'ün görevi boyunca gerçekleştirdiği faaliyetlerden en fazla öne çıkarılanların Dîvân-ı Emvâl ve -askerî harcamalarla ilgilenmesi bakımından maliye ile irtibatı olan- Dîvân-ı Ceyş gibi malî divanların başında bulunan görevlilere uyguladığı baskılar ve çeşitli mal müsadereleleri olması bu bağlamda dikkat çekicidir.¹³⁷

Eyyûbî vezirlerinin büyük çoğunluğu sivil kökenli olup "kalemiyye"den veya ulema sınıfından yetişmiş kimselerdir.¹³⁸ Bu sebeple onlar için "es-sâhib" lakabı kullanılmıştır.¹³⁹ Bu sivil kökenli vezirler arasında sonradan müslüman olan gayrimüslimlere de rastlanmaktadır.¹⁴⁰ Fahreddin b.

132 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 277, 341, 352; Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a*, s. 288.

133 Rabie, *The Financial System of Egypt*, s. 144; Eddé, "Wazîr", XI, 191.

134 Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, haz. M. Ziyâeddin er-Reyyis - M. Mustafa Ziyâde (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmmelî'l-kitâb, 1992), XXIX, 268.

135 Mekîn, *Ahbârü'l-Eyyûbiyyîn*, s. 142.

136 Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, VIII/2, s. 744; krş. İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 341-42; İbn Dokmak, *Nühzetü'l-enâm*, s. 154.

137 Bk. İbn Nazîf, *et-Târihu'l-Mansûri*, s. 114; Mekîn, *Ahbârü'l-Eyyûbiyyîn*, s. 131; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefyât*, II, 194; Makrîzî, *el-Hitat*, II, 372.

138 Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a*, s. 287-90; a.mlf., *Salâhaddin Eyyûbî ve Devlet*, s. 112; Eddé, "Wazîr", XI, 190, 191.

139 Hasan el-Bâşâ, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye*, III, 1333.

140 Eddé, "Wazîr", XI, 190-91; ayrıca bk. İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 236; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 211; Şehabeddin İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fi memâlikü'l-emsâr*, haz. Hamza A. Abbas (Ebûzabi: el-Mecma'us-sekâfi, 2004), XXVII, 328.

Şeyhuşşüyüh gibi askerî sınıftan gelen az sayıda vezir bulunmaktadır. Ancak onun da köken itibariyle asker olmadığı ve sonradan bu sınıfa dahil edildiği nakledilir.¹⁴¹ Eyyûbîler döneminde vezirlik alâmetlerinin mühür, divit, sarık, cübbe (hil'at) vb. şeylerden müteşekkil olduğu belirtilmektedir.¹⁴² Nitekim Şevvâl 643 (Mart 1246) tarihinde Abbâsî halifesi tarafından el-Melikû's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'a ve diğer devlet ricaline gönderilen hediyeler arasında vezir için hazırlanmış hil'at ve divitin de bulunduğu nakledilmektedir.¹⁴³

Eyyûbîlerin halefi olarak Mısır'a hâkim olan Memlûk Devleti'ne gelince, bu dönemde de vezirliğin en azından ilk devrede Eyyûbî mirası üzerine bina edildiği anlaşılmaktadır. Zira Memlûkler müesseselerini oluştururken kendilerinden önce hüküm sürmüş bulunan Abbâsîler ve Selçuklular gibi müslüman devletlerden, özellikle de bu konuda köprü vazifesi gören selefleri Eyyûbîler'den büyük oranda istifade etmişlerdir. Kalkaşendî'nin Eyyûbîler ve Memlûkler'in idarî teşkilatı konusunda ayırım yapmayan anlatım şekli, bu iki halef-selef devletin müesseseleri arasındaki bağlantıyı teyit eder.¹⁴⁴ Nitekim ilk Memlûk vezirleri Şerefüddin Hibetullah b. Sâid el-Fâizî (ö. 655/1257) ve Taceddin b. bintül-Eaz (ö. 665/1267) daha önce Eyyûbîler döneminde vezirlerin kontrolündeki malî divanlarda önemli görevler üstlenmiş kimselerdir.¹⁴⁵ Ancak Eyyûbîler döneminde sultanın herhangi bir nedenle başkentten ayrılması durumunda işlev gören saltanat nâibliği vazifesinin¹⁴⁶ Memlûkler zamanında devamlı bir görev haline gelmesi vezirlik müessesesini ikinci plana itmiştir.¹⁴⁷ Bilindiği gibi, Memlûkler öncesinde genellikle vezirler devletin idarî, siyasî ve malî sahalarında söz sahibi olup halife veya sultanların başyardımcısı konumundaki kimselerdi. Askerî yapıya sahip Memlûk Devleti'nde kıdemli ve büyük emîrlerin tayin edildiği saltanat nâibliği vazifesinin kalıcı bir görev haline getirilmesiyle vezirlerin yet-

141 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb* (Tedmürî), 114.

142 Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a*, s. 287; a.mlf., "Eyyûbîler", *DİA*, XII, 25.

143 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 352; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, s. 323.

144 *Subhu'l-a'şâ*, IV, 5 vd.

145 Bk. Mekîn, *Ahbârü'l-Eyyûbiyyîn*, s. 165-66; Kutbüddin Ebül-Feth Mûsâ b. Muhammed el-Yûnîni, *Zeylû Mirâti'z-zamân* (I-IV, Haydarâbâd: Matbaatü Meclisi Dâireti'l-Osmâniyye, 1954-61), I, 80; II, 369; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIX, 459; haz. Muhammed A. Şaire – M. Mustafa Ziyâde (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmmе li'l-kitâb, 1990), XXX, 141-42.

146 Şeşen, *Salâhaddin Eyyûbi ve Devri*, s. 253; a.mlf., *Salahaddin'den Baybars'a*, s. 280.

147 Bk. Holt, "Mamlûks", VI, 326; ayrıca bk. Sadi S. Kucur, "Nâib-i Saltanat", *DİA*, XXXII, 314.

ki alanı daralmış ve genelde maliye ile sınırlı kalmıştır.¹⁴⁸ Memlûk vezirleri, Fâizî, Bahaeddin b. Hinnâ (ö. 677/1279) ve İbnü's-Sel'ûs (ö. 693/1294) örnekleriyle bazı asker kökenli vezirler hariç, hiçbir zaman ümeranın üstünde bir güce sahip olamamış ve kendi görev alanları dışındaki idarî mekanizmaya müdahale edememişlerdir.¹⁴⁹

Memlûkler döneminde vezirlik birbirinden farklı üç dönem geçirmiş ve her dönemde biraz daha önemini yitirmiştir. Devletin kuruluşundan el-Melik'ün-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un (birinci saltanatı: 1293-1295, ikinci saltanatı: 1299-1309, üçüncü saltanatı: 1309-1341) üçüncü saltanatına kadar olan devreyi kapsayan ilk dönemin (1250-1309) vezirleri, başta Fâizî, Bahaeddin b. Hinnâ ve İbnü's-Sel'ûs olmak üzere diğer dönemlerdekilere nispetle daha etkin görev yapmışlardır. Muhammed b. Kalavun zamanında vezirliğin geçici olarak ortadan kaldırılmasına kadarki süreçte Abbâsîlerdeki uygulamaya paralel olarak mezâlîm divanına gelen şikâyet dilekçeleriyle vezirin ilgilendiği kaydedilmektedir.¹⁵⁰ Nitekim İbnü's-Sel'ûs'un mezâlîm divanı akdettiği, burada şikâyet dilekçelerinin ona okunduğu ve onun da sultana danışmadan bunları karara bağladığı bildirilmektedir.¹⁵¹ Benzer hadiseler Bahaeddin b. Hinnâ için de nakledilir.¹⁵² Ayrıca, Memlûk tarihçisi Zehebî'nin (ö. 748/1347) ifadesine göre, tamamen askerî karaktere sahip bu devlette orduyla ilgili işler dahi söz konusu vezirlerden Fâizî'nin uhdesine verilmiştir.¹⁵³

148 Bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikü'l-emsâr ve'l-Hicâz ve'l-Yemen*, haz. Eymen Fuâd Seyyid (Kahire: Matbaatü'l-Ma'hedi'l-ilmî el-Ferensî, 1985), s. 59; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, IV, 28-29; Makrîzî, *el-Httat*, II, 223; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal* (Ankara: TTK Yayınları, 1988), s. 362; Yiğit, *İslâm Tarihi: Memlûkler*, s. 188.

149 Bk. Ayaz, *Memlûkler Döneminde Vezirlik*, s. 38-40, 43-45, 52-55, 231; a.mlf., "Memlûkler Dönemi Vezirlerinden İbnü's-Sel'ûs (ö. 693/1294)", *ÇÜ İlähiyat Fakültesi Dergisi*, 5/1 (2005), s. 91-122.

150 İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 59-60; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, IV, 28-29; Makrîzî, *el-Httat*, II, 223.

151 Muhammed b. Ahmed İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr fî vekâi'd-dühûr*, haz. Muhammed Mustafa (I-V, Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-âmmе li'l-kitâb, 1982-84), I/2, s. 367; Jorgen S. Nielsen, *Secular Justice in an Islamic State: Mazâlîm Under the Bahrî Mamlûks 662/1264-789/1387* (İstanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, 1985), s. 83.

152 Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, s. 499-500, 550-51; ayrıca bk. Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre fî târihi'l-hicre*, haz. Donald S. Richards (Beyrut: Das Arabische Buch, 1998), s. 84.

153 Bk. Zehebî, *Târihu'l-İslâm: sene 651-660*, haz. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-Arabî, 1999), s. 220; krş. Yüninî, *Zeylû Mir'ât*, I, 81; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIX, 458; Makrîzî, *el-Httat*, II, 90.

Bunların dışında, ilk dönemdeki vezirler, sır kâtipliği vazifesinin ihdasıyla Dîvân-ı İnşâ'yı idare görevleri ellerinden alınmışsa da¹⁵⁴ henüz hâs nâzırlığı¹⁵⁵ ortaya çıkmadığından, sultanın hâs arazilerinden ve ticaret mallarından elde edilen gelirleri idare etmek, vezâret divanının varidatı ve harcamaları ile ilgilenmek, söz konusu divandan elde edilen gelirlerle ümera, sultan memlûkleri¹⁵⁶ ve devlet görevlilerinin maaşlarını, yiyeceklerini dağıtmak ve sultanın her türlü harcamalarını karşılamak gibi geniş bir alana yayılan malî görevleri de üstlenmişlerdir.¹⁵⁷

Muhammed b. Kalavun'un üçüncü saltanatından Çerkez Memlûkler dönemine kadar devam eden ikinci dönemde (1309-1382) ise önceleri vezirlerin üstlendiği has arazileri ve ticaret mallarıyla ilgilenme vazifesini uhdesine alan hâs nâzırlığı görevinin ihdasıyla vezirlik büyük ölçüde güç kaybetmiştir.¹⁵⁸ Hatta Muhammed b. Kalavun zamanında, gereksiz görülen vezirlik 713-723 (1313-1323) ve 729-742 (1329-1341) yılları arasında

154 Cemâleddin Yûsuf İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire* (I-XII, Kahire: Vizâretü's-sekâfe ve'l-irşâdî'l-kavmî, 1956), VII, 293; Ayaz, "Sır Kâtibi", *DİA*, XXXVII, 116; ayrıca bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 59, 60; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, IV, 28, 29; Makrîzî, *el-Hitat*, II, 223.

155 Hâs nâzırlığı, Muhammed b. Kalavun'un ihdas ettiği bir vazife olup sultana ait arazi ve mallarla ilgilenirdi. Bütün devlet görevlilerine verilen hil'atlerden ve civar memleketlerin sultanlarına gönderilen hediyelerden de hâs nâzırı sorumluydu. Daha geniş bilgi için bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 54-55, 60; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, III, 452; IV, 29, 30, 45; VIII, 229; XI, 316-20, 339; Makrîzî, *el-Hitat*, II, 223, 227; Donald P. Little, "Notes on the Early Nazar al-Khass", *The Mamluks in Egyptian Politics and Society*, ed. Thomas Philips – Ulrich Haarmann (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), s. 240-42.

156 İktidardaki sultanın kendi memlûkleri (müşterevât, eclâb veya cülbân), önceki sultanlardan intikal edenler (karânîs) ve ümeraya ait iken daha sonra sultana intisap edenler (seyfiyye) olmak üzere üç gruptan müteşekkil olan sultan memlûkleri, Memlûk ordusunda "kapıkulu askerleri" olarak nitelendirilebilecek en önemli unsurlardan biridir. Sultanların tahta çıkışları veya hal' edilmeleri hususunda önemli rol oynayan sultan memlûkleri, saray olarak kullanılan Kal'atülcebel'de ikamet ederler ve "mukaddemül-memâlikîs-sultâniyye" unvanını taşıyan bir emîr tarafından idare edilirdi. Daha geniş bilgi için bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, IV, 15-16; Halil b. Şâhin ez-Zâhirî, *Zübdetü Keşfi'l-memâlik ve beyânü't-turuk ve'l-mesâlik*, haz. Paul Ravaisse (Paris: el-Matbaatü'l-Cumhuriyye, 1894), s. 116; David Ayalon, "Studies on the Structure of the Mamluk Army -I", *BSOAS*, 15 (1953), s. 204-28; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 414-21; Altan Çetin, "Memlûk Devletinde Askerî Teşkilat" (doktora tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002), s. 81 vd.

157 Ayaz, *Memlûkler Döneminde Vezirlik*, s. 65, 231, 189-212.

158 İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 54-55, 59-60; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, IV, 28-29; XI, 316; Makrîzî, *el-Hitat*, II, 223, 227.

aralıklarla iki defa ortadan kaldırılmış, ona ait görevler başkaları vasıtasıyla yürütülmüştür.¹⁵⁹ Muhammed b. Kalavun'un vefatından sonra yeniden ihdas edildiğinde ise bir daha eski önemine kavuşamamıştır.¹⁶⁰ İkinci dönem olarak adlandırdığımız bu devrede asker kökenli vezirlerin sayısının artması da dikkat çekicidir. Asker kökenli vezir sayısı ilk dönemde beş iken, ikinci dönemde dokuza çıkmış, bunlar arasında üç defa vezirlik yapanlar da olmuştur. Bu durum, söz konusu dönemdeki sultanların çoğunun küçük yaşta tahta çıkması sebebiyle bazı güçlü emîrlerin idareyi ele geçirmesine bağlanabilir. İkinci dönemde sık ve kısa aralıklarla vezirliğin el değiştirmesi, üç hatta dört defa vezirlik yapanların olması, bazı vezirlerin, maiyetinde görev yapması gereken askerî sınıftan görevlilerin emrine verilmesi gibi hadiseler vezirliğin konumunu daha da geriletmiştir.¹⁶¹

İkinci dönemdeki bu gerileme sadece vezirlik müessesesinin bir süreliğine ortadan kaldırılmasına ve yeni vazifelerin ihdasına bağlanmamalıdır. Bu dönemdeki bazı vezirlerin zalim ve düşük ahlâklı kimseler olması, dönemin sonlarına doğru yönetime hâkim olan bazı emîrlerin eski vezirleri toplayıp hakaret ederek dövmeleri, görevi başındaki veziri cezalandırıp malını müsadere etmeleri ve sonra da vazifesinde bırakmaları gibi hadiselerin de etkili olduğu söylenebilir. Yine söz konusu dönemdeki gereksiz ve aşırı harcamalar ve vezâret divanına gelir getiren bazı arazilerin başka kişi veya divanlara tahsisi malî dengeyi bozmuş, bu durum bir taraftan vezirlerin görevlerini yapmaktan aciz hale gelmelerine sebep olurken, diğer taraftan açıkları kapatmak isteyen bazı vezirlerin haksız uygulamalarla insanlara zulmetmesine yol açmıştır. Bunlar da vezirliğin itibar ve önemini kaybetmesini hızlandıran sebepler olarak görülmelidir.¹⁶²

Çerkez Memlûkler zamanı (1382-1517) Memlûk vezirliğinin üçüncü dönemini teşkil eder. Bu dönemde Dîvân-ı Müfred'in ihdas edilmesi, vezâret müessesesine ciddi bir darbe vurmuştur. Çerkez Memlûkler döneminin ilk sultanı el-Melikü'z-Zâhir Berkuk (birinci saltanatı: 1382-1389, ikinci saltanatı: 1390-1399), önceden vezirlerin üstlendiği sultan memlûklerinin maaşlarını verme işini bu divana bağlamış ve bunun için muhtemelen bir kısmı vezâret divanına ait birçok beldenin gelirlerini bu yeni divana tahsis etmiştir.¹⁶³ Bu uygulama,

159 Ayaz, *Memlûkler Döneminde Vezirlik*, s. 68-69, 75-77.

160 Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, IV, 29.

161 Ayaz, *Memlûkler Döneminde Vezirlik*, s. 65-99, 232.

162 Bk. Ayaz, *Memlûkler Döneminde Vezirlik*, s. 92-99.

163 Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, III, 453; IV, 14; Makrîzî, *el-Hitât*, II, 222, 223-24; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XII, 145-46. Bu divanla ilgili geniş bilgi için bk. Igarashi Daisuke, "The Establishment and Development of al-Dîvân al-Mufrad: Its

Dîvân-ı Müfred'in başkanı üstâdârın¹⁶⁴ önem kazanmasını, buna karşılık hem görev alanı daha da daralan hem de gelirleri azalan vezirin önemsiz bir görevli durumuna düşmesini beraberinde getirmiştir. Artık vezirler vezâret divanına ait birkaç bölgeden ve "meks" denilen gayr-ı şer'î (örfi) vergilerden elde edilen gelirleri emîrler, sultan memlûkleri ve devlet görevlilerinin et ve yiyecek istihkaklarına harcamakla yükümlü kimseler haline gelmişlerdir.¹⁶⁵ Bu dönemde vezirler genellikle üstâdârların nezâreti altında görev yapmak zorunda kalmışlardır. Çoğunlukla üstâdâr, bazen de başka bir görevli vezâret ve diğer sultanî divanlara nezâret etmek üzere müşîr olarak tayin edilmiş ve vezirlerin yetkisi daha da sınırlandırılmıştır. Makrîzî'nin (ö. 845/1441) ifadesi ile bu dönemde vezirlik ancak üstâdârlıkla birlikte yürütüldüğünde önem kazanabilmiştir.¹⁶⁶ İlk dönemde üstâdârlar, gerektiği durumlarda vezirin maiyetinde çalışırlarken,¹⁶⁷ Çerkez Memlûkler döneminde durum tersine dönmüş, vezirler üstâdârların hizmetinde görev yapmaya başlamışlardır.

Çerkez Memlûkler döneminde -gelirleri azaldığından- vezâret divanının açık vermesi sebebiyle, vezirlerin zor duruma düşmeleri ve ikinci dönemde olduğu gibi bu açıkları kapatmak için haksız uygulamalara gitmeleri, vezirliğin halkın gözündeki itibarını düşürmüştür. Dönemin sonlarına doğru sultan memlûkleri aylarca et istihkaklarının ödenememesi sebebiyle sık sık isyan çıkarmışlar, vezirlerin evlerini yağmalayıp onları ölümlle tehdit etmişlerdir. Vezirliğin düştüğü bu durum sebebiyle kimse görev almak istememiş, bazı vezirler bu görevi tehdit yoluyla kabul etmek zorunda kalmışlardır. Vezirliği kabul etmek zorunda kalanlar da bir süre sonra ya kaçarak gizlenmişler ya da istifa etmek zorunda kalmışlardır.¹⁶⁸ İstifasının kabul edilmesi için büyük miktarda para ödeyenler de çıkmıştır.¹⁶⁹ Bu durum son derece liyakatsiz ve sıradan insanların vezirliğe getirilmesine sebep olmuştur. Bunlar

Background and Implications", *Mamlûk Studies Review*, 10/1 (2006), s. 117-39; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 385; M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1961), s. 144-45; William Popper, *Egypt and Syria under the Circassian Sultans 1382-1468 A. D.* (Berkeley: University of California Press, 1955), s. 93, 97-98.

164 Bu görevle ilgili bk. Fatih Yahya Ayaz, *Türk Memlûkler Döneminde Saray Ağalığı Üstâdârlık: 1250-1382* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2008).

165 Bk. Makrîzî, *el-Hitât*, II, 223.

166 *el-Hitât*, II, 223.

167 Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, haz. Fehim M. Şeltût v.dğr. (Kahire: Matbaatü Dâri'l-kütübi'l-Mısriyye, 1998), XXXII, 88.

168 Ayaz, *Memlûkler Döneminde Vezirlik*, s. 102 vd.

169 Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *ed-Dav'ül-lâmi' li-ehlil-karni't-tâsi'* (I-XII, Kahire: Dârü'l-kitâbi'l-İslâmî, ts.), VI, 180.

arasında halk tarafından ciddiye alınmayan ve alay konusu yapılan vezirlere de rastlanmaktadır.¹⁷⁰ İbn Tağrıberdî (ö. 874/1469), bu dönemde vazife yapan Muhammed el-Babâvî (ö. 869/1465) ve Kâsım Şuğayte (ö. 900/1495) gibi kimselerin vezirliklerini Mısır tarihinde kıyamete kadar kalacak kara bir leke ve utanç vesilesi saymakta, bu iki şahsın vezirliğin şerefli makamını ortadan kaldırdığını ileri sürmektedir.¹⁷¹

Memlükler döneminin genelindeki otuz yedi asker kökenli vezirden yirmi ikisi bu dönemde görev yapmıştır. Asker kökenli vezirlerin, özellikle bu dönemin sonuna doğru yoğunlaştığı görülmektedir. Ayrıca vezirliğin, bazıları daha sonra tahta da çıkan büyük emirlerin üstlendikleri devâdârlık, üstâdârlık gibi önemli görevlerin yanına eklenmiş üçüncü, dördüncü derecede ehemmiyete sahip bir vazife haline geldiği görülmektedir. Hatta Yeş-bek min Mehdî (ö. 885/1480) bu görevi uzunca bir süre nâibleri vasıtasıyla yürütmüştür.¹⁷² Bu dönemde, kısa aralıklarla peş peşe vezirler tayin edilmiş ve üç, dört hatta altı defa bu göreve getirilenler olmuştur.¹⁷³

Çerkez Memlükler döneminin başlarında bu göreve getirilen Kâtibü Arlân (ö. 789/1387), Emîr Muhammed b. es-Sakrî (ö. 794/1391) gibi güçlü vezirler istisna kabul edilmelidir. Zira bu ikisi müessesenin bozulan yapısını düzeltmek için vezirliğe tayin edilmeden önce birtakım şartlar ileri sürmüşler ve bu şartların yerine getirilmesiyle hem rahat hem de iktidarın tam desteğiyle görev yapmışlardır. Ayrıca bu güçlü vezirlerin ilgi ve nüfuz alanı vezirlik müessesesinin çerçevesi dışına da çıkmamıştır.¹⁷⁴

Memlükler döneminde vezirlere sultan tarafından vezâret alâmeti olarak taklid, hil'at veya teşrif, divit ve katır verildiği anlaşılmaktadır. Taklid adı verilen görevlendirme yazılarından yedi tanesi Nüveyrî (ö.733/1333) ve Kalkaşendî vasıtasıyla zamanımıza ulaşmıştır.¹⁷⁵ Hitap şekilleri, vezirlere mahsus lakaplar zaman içerisinde bazı değişikliklere uğramakla birlikte

170 Bk. İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr fî meda'l-eyyâm veş-şühûr*, haz. Muhammed Kemâleddin İzzeddin (I-II, Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1990), II, 490.

171 *en-Nücümü'z-zâhire*, haz. Cemâleddin eş-Şeyyâl – Fehîm M. Şeltût (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-âmmelî'l-kitâb, 1972), XVI, 278, 292, 340, 341.

172 Bk. Hatîb el-Cevherî, *İnbâü'l-hesr bi-ebnâ'l-asr*, haz. Hasan Habeşî (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-âmmelî'l-kitâb, 2002), s. 216, 470; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, III, 82.

173 Ayaz, *Memlükler Döneminde Vezirlik*, s. 103 vd.

174 Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, s. 486-87, 500, 565, 727-28; a.mlf., *Dürerü'l-uküdi'l-feride fî terâcimi a'yânî'l-müfide*, haz. Adnân Derviş – Muhammed el-Mısırî (I-II, Dımaşk: Vizâretü's-sekâfe, 1995), I, 122-23; İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-gumr bi-enbâi'l-umr*, haz. Hasan Habeşî (I-IV, Kahire: Lecnetü'l-ihyâi't-türasî'l-İslâmî, 1998), I, 272, 277, 333, 401.

175 Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIX, 462-65; Kalkaşendî, *Subhü'l-aşâ*, XI, 148-53, 270-93.

taklid verilerek atanma âdeti devam etmiştir. Bu taklidler umuma açık bir yerde okunmak suretiyle halka ilan edilmiştir.¹⁷⁶ Vezirlere bu taklidlerin yanında ayrıca hil'at veya teşrif verilmesi de âdettendi. Hatta Memlûk kaynaklarının verdikleri bilgilerden bu göreve resmen tayinin ancak taklid ve hil'at verilmek suretiyle gerçekleştiği anlaşılmaktadır.¹⁷⁷ Vezirlere ait diğer alâmetler ise divit ve binek olarak katır idi. Kaynaklarda yer alan, göreve tayin edildikleri sırada vezirlere divit ve katır verildiği, azledildikleri zaman da divitlerinin alındığına dair bilgiler bu hususu teyit etmektedir.¹⁷⁸

Memlûkler döneminde toplam yüz vezir görev yapmıştır. Bunların biri tavâşî (hadım) olmak üzere otuz yedisi askerî sınıftan, kalan altmış üç tanesi de sivil bürokrasidendir. Dört vezir başkadılık görevi de yürütmüş olup ilmiye sınıfına mensuptur. Vezirlerin tamamı Müslümandır. Üçü kesin olmakla birlikte bunlardan kırk biri Kıptî asıllı olup sonradan Müslüman olan ailelere mensuptur.¹⁷⁹

Sonuç

İslâm dünyasında vezirlik müessesesinin Abbâsiler zamanında ortaya çıkması tesadüf değildir. Bize göre, özellikle Abbâsiler döneminde hilâfet kavramının kazandığı mahiyetle vezirlik kurumunun ortaya çıkışı arasında güçlü bir ilişki vardır. Şöyle ki, Abbâsiler zamanında Emevîler dönemindeki gibi ciddî bir meşruiyet sorunu söz konusu olmamakla birlikte, bu hanedan tamamen dinî yönü vurgulanan mevcut halifelik anlayışından istifade etme cihetine gitmiştir. Kanaatimizce bu durumun onlar için iki yönlü faydası söz konusudur. Birincisi hilâfetin dinî karakterinin, bir başka ifadeyle halife otoritesinin kaynağını ilahî bir temele dayandırmanın daha

176 Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, XI, 274; Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, s. 478.

177 Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, haz. el-Bâz el-Arinî – Abdülaziz el-Ehvânî (Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, 1992), XXXI, 188, 189; Nâsirüddin Muhammed b. Abdürrahim İbnü'l-Furât, *Târîhu İbni'l-Furât*, haz. Kostantin Züreyk – Neclâ İzzeddin (Beyrut: el-Câmiatü'l-Amîrikiyye, 1939), VII, 107, 108; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, s. 761.

178 Bk. Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 276; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, haz. Mustafa Hicâzî – M. Mustafa Ziyâde (Kahire: Matbaatü Dâri'l-kütübî'l-Mısriyye, 1997), XXXI-II, 57; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, s. 26; III/2, s. 447, 486.

179 Ayaz, *Memlûkler Döneminde Vezirlik*, s. 235. Vezirlerin maiyetinde nâibü'l-vezir, vezirü's-sohbe, nâzirü'd-devle, şâddü'd-devâvîn, müstevfi's-sohbe, müstevfi'd-devle, nâzirü beytilmâl, nâzirü'l-ehrâ, nâzirü'l-hâsılât, nâzirü'l-mevârisî'l-haşriyye ve mukaddemü'd-devle unvanlı çok sayıda yardımcı görevli istihdam edilmiştir. Vezirler ayrıca hâcib, devâdâr vb. şahsî hizmetleriyle ilgilenen görevlilere de sahiptir. bk. Ayaz, *Memlûkler Döneminde Vezirlik*, s. 218-30.

da fazla vurgulanmasıyla siyasî meşruiyetin güçlendirilmesidir. İkincisi ise bu dinî karakterin, Hz. Peygamber ailesinden gelen iki koldan peygamberin amcasının çocukları olan Abbâsoğulları'nın bu makama daha lâyük olduğunun ısrarla üzerinde durulmasına dayanak teşkil etmesidir. Abbâsîler bu iki amaca yönelik olarak hem Emevîlerdeki "halifetullâh" unvanını kullanmayı sürdürmüşler hem de "zıllullâhi fi'l-arz" sıfatını kullanmışlardır. Böylece hilâfet müessesesini dinî bir kurum haline getirmişler, halifeyi de bu mânada dinî lider konumuna yükseltmişlerdir. Bununla paralel bir şekilde, bu dinî liderliğin de ancak Abbâsî soyundan gelenlere has olduğu düşüncesini topluma benimsetmeye çalışmışlardır. Bu sebeple bir hanedan miti oluşturmaya gayret etmişler, kendilerini neredeyse ulaşılmaz kılmışlar, halifelere "mansûr", "vâsık-billâh", "mu'tasım-billâh" gibi dinî nitelikli lakaplar vererek gerçek isimlerini unutturacak ölçüde bir kutsal aile havasına bürünmüşlerdir. Memlûklerin siyasî meşruiyet kazanmak için Abbâsî ailesinden bir kişiyi halife seçtirme ihtiyacı hissetmesi gibi bazı örneklerden de anlaşıldığı kadarıyla, hanedan miti oluşturmakta çok da başarılı olmuşlardır. Dolayısıyla Abbâsî hanedanının inhisarındaki hilâfetin neredeyse dinî liderlik-ulvî şahsiyet konumu kazanmasından sonra dünyevî idareyi üstlenecek, cüzî işlerle bizzat ilgilenecek bir görevliye ihtiyaç duyulmuş, Emevîlerden beri –kısmen de olsa– fiilen mevcut olan bu görevli, vezir unvanı verilerek ve konumu güçlendirilerek ortaya çıkarılmıştır. Bu noktada şunu da ifade etmek gerekir ki, bahsettiğimiz gelişme vezirlik müessesesinin Abbâsîler zamanında ortaya çıkışında en önemli ve yegâne âmil kabul edilmemelidir. Bu hususta isyan faaliyetlerini ağırlıklı olarak İran'da örgütleyen ve yürüten Abbâsîler'in buradaki Sâsânî vezirlik geleneğinden etkilenmeleri de çok önemli rol oynamıştır. Ayrıca vezirlik müessesesinin yerleşmesinde mevcut Arap kabile geleneğinin yanı sıra, devletin genişlemesinde ve merkezî otoritenin tesisinde yaşanan sıkıntıların da etkili olduğunu belirtmek gerekir.

Abbâsîler döneminde idareyi bütünüyle eline alan kudretli vezirlere rastlandığı gibi, bunun aksine yetkisini paylaşmak istemeyen muktedir halifelerin gölgesinde kalan vezirlere de tesadüf edilmektedir. Ancak genel çerçeveye bakıldığında Abbâsî vezirlerinin devleti ve bürokrasiyi yöneten kişiler olduğu söylenebilir. Bu vezirlik anlayışı, Abbâsîler zamanında kurulan müslüman devletlerin teşkilatına da yansımış, özellikle Mısır'da, Abbâsî vezirliği örneklik teşkil etmiştir. Nitekim Abbâsîler'e karşı hasım olarak ortaya çıkan Fâtımîler'de, farklı isimlendirmelerle de olsa, Abbâsî vezirlik uygulamasının benimsenmesi, söz konusu tespiti teyit eder mahiyettedir.

Fâtımîler'den sonra Mısır'a hâkim olan Eyyûbî ve Memlûk devletlerinde de geneli itibariyle Abbâsî vezirlik anlayışının devam ettirildiği söylenebilir. Selâhaddin Eyyûbî zamanındaki ve Memlûkler'in bazı dönemlerindeki farklı uygulamalar ise Abbâsî vezirliğinin örnek alınmadığı şeklinde değerlendirilmemelidir. Zira Selâhaddin Eyyûbî son Fâtımî veziri olarak bu örneğin bizzat içinde rol almıştır. Ayrıca vezirlik müessesesinin etkinliğinin farkında olduğundan ve bir sultan olarak yönetimi bizzat üstlendiğinden, muhtemelen böyle bir müesseseye ihtiyaç duymamıştır. Kaldı ki, kuruluş dönemlerinde Abbâsiler ve Fâtımîler'de de görüldüğü gibi bu tür uygulamalara rastlanmaktadır. Memlûkler'deki durum için ise sultanın bir anlamda temsilciliği olan saltanat nâibliğinin daimî bir makam olarak mevcudiyetinin vezirlik müessesesini ikinci plana ittiği şeklinde bir değerlendirme yapılabilir. Hatta saltanat nâibliğinin bir anlamda Abbâsiler'deki emîr'ül-ümerâlığın bir başka versiyonu olarak değerlendirilmesi durumunda yine Abbâsî örneğinden hareket edildiği söylenebilir. Diğer taraftan Memlûkler'in ilk dönemlerinde vezâret müessesesinin Abbâsî vezirlik teşkilatıyla neredeyse aynı işlevlere sahip olduğu da unutulmamalıdır. Abbâsî vezirliği için "halifeye ait önemli yetkileri bir başka kişiye devretmek ve onu idarî, askerî, hukukî ve malî konularda sorumlu mevkie getirmek" şeklinde bir tarif yapılacak olursa bu, Eyyûbîler'de zikri geçen bazı vezirler ile Memlûkler'de Fâizî, Bahaeddin b. Hinnâ ve İbnü's-Sel'ûs gibi ilk dönem vezirlerinin temsil ettiği makam için de söz konusudur. Ayrıca hem Eyyûbîler hem de Memlûkler'de, bir halife bulunmakla birlikte, gerçek iktidarı sultanların temsil ettikleri hatırlanmalıdır. Yine Kalkaşendî'nin Fâtımî vezirliğini tasnif ederken kullandığı "etkin bir mevkie sahip olan vezirlerin kendi zamanındaki sultanlığa denk gelen tefvîz veziri sayıldıkları" şeklindeki ifadeleri üzerine, bu dönemlerdeki sultanlık-vezirlik dengesini anlamak açısından da düşünülmelidir. Dolayısıyla bu iki devletteki vezâret uygulamalarını istisna olarak kabul etmekten ziyade, Abbâsiler'de de zaman zaman örneklerine rastlanan "güçlü ve otoriter halifegölgede kalan vezirler" bağlamında değerlendirmek kanaatimizce daha uygundur.

Sonuç itibariyle Abbâsiler zamanında ortaya çıkan vezirlik müessesesi, Mısır'da kurulan müslüman devletlere örnek olmuş; ancak zaman içerisinde teşkilat aynı işlevlere sahip görünmekle birlikte, başka kurumların da devreye girmesiyle birtakım uygulama farklılıkları ortaya çıkmıştır. Bu farklılık da vezirliğin daha ziyade maliye alanıyla meşgul olmaya başlamasıdır. Ancak, Eyyûbîler ve Memlûkler dâhil, söz konusu devletlerde idareyi neredeyse bütünüyle üstlenen kudretli vezirlerin mevcut olduğu da belirtilmelidir.

Abbâsîler'den Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi

İslâm dünyasında vezirliğin tam teşkilatlı bir müessese olarak ortaya çıkışının Abbâsîler (132-656/750-1258) döneminde gerçekleştiği genellikle kabul edilen bir görüştür. Abbâsîler'in ilk dönemlerinde ortaya çıkan bu müessese zamanla daha da geliştirilmiş, idarenin temel taşlarından biri hâline gelmiştir. Abbâsîler'in hüküm sürdüğü yaklaşık beş asırlık zaman diliminde genelde önemli bir konuma sahip olan vezirlik müessesesi bu süreçte kurulan birçok Müslüman devletin teşkilatına da tesir etmiş, bu devletlerdeki vezirlik umumiyetle Abbâsî vezâreti örneğinden hareketle teşkil edilmiştir. Abbâsîler zamanında Mısır'a hâkim olan Tolunoğulları, İhşidîler, Fâtımîler, Eyyübîler ve Memlükler de vezirlik müessesesi hususunda aynı çizgiyi takip etmişlerdir. Bu çalışmanın amacı bu çizginin bir bütün olarak ortaya konulmasıdır.

Anahtar kelimeler: Vezirlik, Abbâsîler, Mısır, Tolunoğulları, İhşidîler, Fâtımîler, Eyyübîler, Memlükler.
